

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИНИНГ
ОНОМАСИОЛОГИК АСОСЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Шаҳноза НОРҚУЛОВА

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИНИНГ
ОНОМАСИОЛОГИК
АСОСЛАРИ

«Сурхон-Нашр»
нашриёти - 2016

2016

УЎК: 398.22(=512.133):81'373.2

КБК:82.3(5Ў)-3

Н - 79

Шаҳноза Норқулова

**“Алпомиш” дostonининг ономасиологик асослари
(рисола), / Ш.Норқулова — Термиз: «Сурхон-Нашр»,
2016 й. — 64 б.**

Кўлланма ўрта-махсус мактаб ўқувчилари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари талабалари, университетнинг бакалавр, магистратура босқичи талабалари ҳамда кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Машхура Норматова

Тақризчилар:

Б. Муртазоев Филология фанлари номзоди
Н. Турсунов Тарих фанлари номзоди
Т.Б. Жўраев

Мазкур рисола Термиз давлат университети Илмий кенгаш (21.10.2016) ҳамда Сурхондарё вилояти Маънавият ва Маърифат кенгаши (05.09.2016) йиғилиши қарорлари асосида нашрга тавсия этилди.

ISBN: 978-9943-4733-9-3

© Шаҳноза Норқулова

© «Сурхон-Нашр» нашриёти, 2016 йил

Сурхон воҳаси, аввало, “Алпомиш” достони туғилган қутлуг маскан. Алпомиш мана шу бепоён яйловларда, баланд тоғ дараларида гумбурлатиб от чопган, шу юртнинг зилол кўлларидан сув ичган, шу мағрур элга муносиб паҳлавон бўлиб етишган.

Ислом КАРИМОВ

СЎЗ БОШИ

*“Алпомиш” дostonи бутун ўзбек
халқининг маънавий мулкидир.*

Ислom KAPИMOB

“Алпомиш” дostonи ўзбек халқининг фахру ғурури бўлиши баробарида, энг муҳими, асрлар оша ажойиб анъаналарга йўғрилган ўзбекнинг фақат ўзига хос миллий қадриятларини, мумтоз фазилатларини келажак авлодга безавол етказишда ноёб дурдона, нодир манба ҳамдир. “Алпомиш” дostonи халқ бахшилари томонидан қадим-қадим замонлардан буён куйланиб келинади. Эл уни севиб тинглаган, чунки элимизнинг тўй-ҳашамига, базм-йиғинига, шодлик айёмига, хурсандчилик онларига бахшилар ҳамиша кўрк бағишлаган.

Бахшилар муттасил эл ардоғида, улус эътиборида, халқ эъзозидида бўлиб, беқиёс эҳтиром ва чинакам эътироф топиб, катта иззат-ҳурматга сазовор этилган. Бахши зоти борки, “Алпомиш” дostonини куйлашга интиланган, унга талпинган, унга иштиёқ-мандлик изҳор этиб, ўзининг бу истагини зинҳор яшира олмаган. Дostonнинг етакчи ғояси Ватан озодлиги, юрт ободлиги, халқ шодлиги бўлса, унинг мавзуи севги-муҳаббат, садоқат ва бу йўлда собит қадамликдир. Алпомиш ва Барчиной ўртасидаги севги ва садоқат, айниқса, вафодорлик неча асрлардан ҳамда олис замонлардан буён ёш авлодга намуна, ибрат, ўрнак бўлиб келмокда ҳамда шундай бўлиб қолади. Алпомиш ва Қоражоннинг дўстлиги, уларнинг бир-бирини қўллаб-қувватлаши, дўстликнинг қадрини улуғлаши, дўстликка хиёнат қилмаслик кабилар бағоят таърифга ва улкан тарбиявий аҳамиятга молик.

“Алпомиш” дostonи— бизнинг кўҳна тарихимизнинг мусаффо кўзгуси, халқимиз тақдири ва қисматининг бадий акс-садосидир. Бу дoston халқимизнинг ўзига хос анъаналарини, ғаройиб удумларини, беғараз урф-одатларини, ибратомуз расм-русумларини ўзида тажассум этган тенги йўқ обида ҳамдир. Дostonда қахрамонлар тизими турфа хил: уларнинг ҳар бири ўзгача табиатли, ҳар бирининг ўз олами бор, уларнинг бари мислсиз ибрат манбаи. Алпомиш, Барчин, Қалдирғоч, Қоражон, Қултой, Қайкубодлар ҳар бир лаҳзада Ватан туйғуси, халқ қайғуси билан яшайди. Алпомишдаги ички тугён, Барчиндаги чидам, матонат, Қалдирғочдаги жонкуярлик, Қоражондаги диёнат, Қултойдаги

самимият, Қайқубоддаги соддалик, Сухайлдаги ҳийлагарлик, Ултонтоздаги тубанлик, Тойчихондаги разиллик дostonнинг умумий йўналишида муҳим ҳалқадир.

“Алпомиш” дostonи истиқлол йиллари асл эътирофга, чинакам эъзозга эришди, унинг қадри ва қиммати ошди, унинг иккинчи баҳори бошланди. Қадим ва азалий Шеробод дostonчилик мактабининг ўлмас анъаналарини давом эттириб келатган Ўзбекистон халқ бахшилари Хушбоқ Мардонакулов, Шоберди Болтаев, Бобораҳим Маматмуродов, Абдуназар Поёновлар “Алпомиш” дostonига янги умр бағишладилар. “Алпомиш” дostonи бахшиларнинг дилида чунон йўғрилиб, тилида равон жаранглаб, ўтмиш билан бугунги кунни узвий боғлашда шойиста хизмат қилмоқда. “Алпомиш” дostonининг Сурхон воҳаси бахшилари томонидан қуйланишининг ўз гашти бор, чунки бу юрт дostonчилигининг ва бахшичилигининг ўзига хос тарихи ҳамда тақдири бор.

Ушбу мўъжаз рисолада “Алпомиш” дostonига боғлиқ қизиқарли мавзулар қаламга олинибди ва ҳар бир мавзунинг хос қирралари атрофлича таҳлилга жалб этилибди. Рисола муаллифи Шаҳноза Норкулова ўзига юклатилган масъулиятни уддалай олган десак, заррача муболаға қилмаган бўламиз. Рисолада тилшунослик фанийнинг долзарб мавзулари теварагида фикр-мулоҳазалар юритилиб, ҳар бир мавзу хусусида тааллуқли хулосалар ясалади. Рисоланинг биринчи бобида ономастик номлар дostonнинг айна ўзидан келтирилган парчалар воситасида асослаб берилиши, астойдил изоҳланиши эътиборлидир. Иккинчи бобда дostonдаги мавжуд антропонимлар, исмлар, тарихий шахслар номи, афсонавий номлар, тўқима номлар, тахаллуслар, лақаблар, топонимлар, гидронимлар, этнонимлар, теонимлар, зоонимлар алоҳида-алоҳида назардан ўтказилади ва жиддий шарҳланади. Қолаверса, юқоридаги ономаларнинг рўйхати рисола охирида илова этилиши ишнинг муҳим жиҳатларидан бўлиб, рисоланинг илмийлик даражасини таъминлашга хизмат қилган. Мазкур рисола илм аҳли учун муносиб тухфа бўлишига ишонч билдириб, илм йўлида муаллифга юксак парвозлар тилаймиз.

Профессор М.Э.ХАЙДАРОВ

МУҚАДДИМА

Ўзбек халқи бой маданий меросга эга. Бу маданий мерос тилида ўтмиш даврларга мансуб бўлган (баъзилари ҳозиргача мавжуд) бой материаллар сақланиб қолган ва бизгача етиб келган. Булар кўп сонли исмлар, лақаблар, асар номлари, жой номлари, ҳайвон номлари, эл-уруғ номлари ва бошқалар бўлиб, бу номларнинг юзага келиши ва ривожини, маъно ва услубий хусусиятларини ўрганиш нафақат ўзбек номшунослиги учун, балки тарих, этнография каби фанлар учун ҳам муҳимдир.

Туркий тиллар бадиий ономастикасига оид мулоҳазалар ономасиологлардан Т. Жонузоқов, С. Отаниёзов, Г. Сатторов, А. Шайхунов, ўзбек тилишуносларидан эса Т. Нафасов, Э. Бегматов, Э. Дўсимов, Ж. Омонтурдиев, Ё. Хўжамбердиев, З. Юнусова, Ш. Ёқубовларнинг ишларида учрайди. Аммо бу соҳада ҳали махсус олиб борилган фундаментал тадқиқотлар юзага келгани йўқ. Хусусан, бадиий матнлар ономастикаси маълум бир роман, достон, шу жумладан, “Алпомиш” достонининг ономастикаси ҳам ҳали ишланмаган.

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг ёрқин намунаси, достонлар гултоғи ҳисобланмиш “Алпомиш” достонининг атоқли отлари, яъни ономастикаси ўзбек тарихий, хусусан, бадиий ономастикасининг таркибий қисмидир.

Ишимизнинг асосий мақсади достон қурилишини ташиқил этган атоқли отларни ўрганиш, асар сюжети тузилишида номларнинг аҳамиятини кўрсатиб бериш, ўзбек тарихий номшунослиги-бадиий ономастикаси ривожига қўшган муносиб ҳиссасини исботлашдир.

Қайд қилинган мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш мақсад қилиб олинди.

- “Алпомиш” достонининг сюжети тузилишида номларнинг аҳамиятини кўрсатиш.

- Достондаги атоқли отларнинг материаллини тўплаш ва уларни номлаш (номинация) хусусиятлари ҳамда вазифаларига кўра таснифлаш.

Достонда учрайдига атоқли отлар ушбу ишнинг тадқиқот объектидир. Шунга кўра достонда учрайдиган киши исмлари, лақаблар, илоҳийлаштирилган номлар, топонимлар, гидронимлар, оронимлар, зоонимлар, этнонимлар ва шу каби атоқли отлар мазкур ишнинг тадқиқот материалли бўлиб хизмат қилади. Достонда учрайдиган номларнинг умумий ҳажми 150 дан ошади. Шулар орасида антропонимлар, тионимлар ва топонимлар миқдор жиҳатдан салмоқли ўрин тутади.

Ўзбек тарихий ва бадиий ономастикаси ушбу ишда “Алпомиш” достонидаги атоқли от материаллари асосида биринчи марта ўрганилмоқда. Ишда асардаги атоқли отларнинг ҳажми ва белгиланган номларнинг тематик гуруҳлари ва маънолари ўрганилган.

І БОБ

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИ ҚУРИЛИШИДА ОНОМАСТИК НОМЛАРНИНГ ҰРНИ

“Предметга ном бериш, табиийки, тил ва тафаккурнинг пайдо бўлиш жараёнига бориб тақалади. Онгнинг шаклланиши ҳодисаларнинг моҳиятини тушуниш, предметларни бир-биридан фарқлаш, шу асосда уларга ном бериш, предмет билан унинг номи ўртасидаги муносабатни англаш кабиларни тақозо қилган. Ибтидоий атамашунослик шу тариқа аста-секин ривожланиб, борган сайин ижтимоий қиймат касб этган ва унда даврнинг руҳияти, урф-одатлари, орзу-умидлари, хоҳиш-истаклари ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик шахс ва предметларга, жумладан, инсонга маълум талаб асосида ном берилга бошлаган”¹.

Ҳар бир асар предметларнинг ёхуд инсонларнинг номлари асосида яратилади. Достоннинг ҳам ўз объекти, қурилиши, ономастик сюжети мавжуд. Асарга бирор қаҳрамоннинг номи киритилар экан, унинг асосида бирор мақсад ётади. Масалан, “Алпомиш” достонидаги Алпомишни олайлик. У халқнинг ўй-хаёлларини, орзу-истакларини мужассамлаштирган, илоҳийлаштирилган образ ҳисобланади. Фикримизча, “Алпомиш” жуда қадимий кўҳна достон бўлиб, элибойлар (чорвадорлар) зиротчиликдан беҳабар инсонлар бўлишган: “Тойчихон мамлакатаида, қалмоқ юртида, Тойчи вилоятида, Чилбир чўлида, ўн беш кунлик йўлида экиннинг майсаси бор эди. Бул бойлар ётган элибой экинни билмайди. Бу бойлар бу экинни кўриб:

“Қалмоқларнинг ерлари кўнғир салқин бўлар экан”, - деб шу майсаларга, экиннинг устига Туркистондан ошган шу молларни рўпара ёғдириб, бошқариб, экинларни едириб юбора берди.

Чилбир чўлига бойларнинг моли келаётир, майсаларни оёқ ости қилиб, чигирткадай босиб, қоп-қора бўлиб, еб кетиб бораётир. Бойлар Ойна кўлига етиб, кўлни ёқалаб кўниб ётир, молларини майсаларга, экинларга кўйиб, экин- майсаларни егизиб кўниб ётаётир”².

¹ Омонтурдиев Ж. Номлар тилсимоти. “Термиз университети” газетаси!. 2005, 9 феврал.

² “Алпомиш”(нашрга тайёрловчи Мирзаев Т.) Т: “Фан”нашриёти 1999. 84-бет.

Ушбу парчанинг ўзиёқ Бойсун-қўнғирот элатининг ўша даврда чорвадор, яъни “элибой” бўлганлиги, ҳадсиз моллари бор бўлганлиги, аммо экин экиш, деҳқончиликнинг нима эканлигини билмасликларидан далолат беради. Қўнғирот эли чорвадор, кўчманчи эл бўлган, қаерда чорвага ўт-ўлан бўлса, ўша ўтлоқ жойларга кўчиб бориб, фақат чорвачилик билан шуғулланган. Шу сабабали экин-тикинни, деҳқончиликни билмаган.

Тарихдан маълумки, милoddан аввалги 4-минг йилликдаёқ Қадимги Шарқда шаҳар ва давлатлар, Марказий Осиё жанубида эса суғорма деҳқончилик вужудга келган³. Бу фикрлар дostonнинг тарихи, илдизи янада чуқур деб тахмин қилишимизга асос бўлади. “Алпомиш” уруғчилик муносабатларининг емирилиши ва феодал муносабатлар шакллана бошлаган бир даврда юзага келган. “Алпомиш” дostonининг чиндан ҳам мана шу даврда яратилганлигини унда ифодаланган бош ғоя ҳам тасдиқлайди. Фольклоршунос М.Саидов марказлашган давлат учун кураш ғояси “Алпомиш” дostonининг асосини ташкил этади, деган фикрни илгари суради, асарнинг бош қаҳрамони Алпомишни шундай давлатнинг ташкилотчиси сифатида талқин этади⁴.

Демак, халқ ботир, кўрқмас, енгилмас, сувда чўкмас, ўтда ёнмас, қилич ўтмас бир идеал қаҳрамонга эҳтиёж сезади, орзу қилади ва шу тариқа Алпомиш образи майдонга келади. Асл исми Ҳақимбек бўлган қаҳрамоннинг Алпомишга айланиши воқеасига бир эътибор қилайлик: “Шунда Ҳақимбек 7 ёшга кирган. Алпинбий бобосидан қолган 14 ботмонли биринчдан бўлган парли ёйи бор эди. Ана шунда Ҳақимбек шул 14 ботмонли ёйни кўлига ушлаб, 7 яшар бола кўтариб тортди, тортиб кўйиб юборди. Ёйнинг ўқи яшиндай бўлиб кетди. Асқар тоғининг катта чўққиларини юлиб ўтди, овозаси оламга кетди. 14 ботмон биринчдан бўлган ёй Ҳақимбекнинг Алпинбий алп бобосидан қолган. Уни Алпинбийдан сўнг шу вақтгача ҳеч ким кўтариб отолмаган. Ёйни кўтариб отишни фақат Ҳақимбекгина уд далай олган. Буни эшитган душманлар “Бу бола зўр бўпти, назар топибди, буларга ҳеч ким баробар келолмайди, 7 яшар бола шундай ишни қилами?!”-деб хафа бўлиб ётди. Дўстларнинг вақти хуш бўлиб юрди. Шунда барча халойиқлар йигилиб келиб айтди: “Дунёдан бир кам

³ Саъдуллаева.С. ва б. “Ўзбекистон тарихи” 6-синф учун дарслик.Т.: Шарқ. 2000-.73-б.

⁴ Саидов М. Ўзбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат. Т.: 1969, 144-178 б.

90 алп ўтди, алпларнинг бошлиғи Рустами достон эди, охири бу Алпомиш алп бўлсин. 90 алпнинг бири бўлиб санага ўтди”, деди. Охири Алпомишбек алп бўлиб, тўқсон алпнинг бири бўлиб, санага ўтиб, алплик отини кўтариб, етти ёшида Алпомиш оти қўйилди. Ана шундан етти ёшида ёйни кўтариб отгани учун Алпомиш алп аталди.⁵ Бойбўрининг ўғли Ҳақимбек Алп бўлган эмиш, Алп эмиш деб, кейин Алпомиш бўлиб кетди.

Алплик Ҳақимбекнинг қонида бор эди. Чунки Ҳақимбекни Алпомиш атантирган ўн тўрт ботмон биринчдан бўлган парли ёй ҳам асли унинг бобоси Добонбийга тегишли бўлган. Демак, алпнинг бобоси Добонбий ҳам алп бўлган. “Добон”- довондан ошсин ёки довонда туғилган бола деган маънони билдиради. “бий” (Бег) ҳукмдор, бошлиқ, ўтмишда махсус мансаблардан бирининг номи бўлган⁶. Ҳам бой бўлиб, ҳам эл устига бек бўлса, уни “бий” деб аташган. Шундан келиб чиқиб, достонда тасвирланган Бойсун ўлкасида истиқомат қилувчи Кўнғирот элининг бошлиғига “Добонбий” деб ном берилган бўлиши мумкин. Добонбий антропонимига кенг тўхталиб ўтирмаймиз. Чунки у достоннинг бош қахрамони Алпомишнинг насл-насабини, келиб чиқишини баён қилиш учунгина асарнинг бошида бир маротаба тилга олинади, холос. “Добонбийдан Алпинбий деган ўғил фарзанд пайдо бўлади. Алпинбийдан таги икки ўғил пайдо бўлди: каттаконининг отини Бойбўри қўйди, кичкинасининг отини Бойсари қўйди”⁷. Алпомишнинг аждодлари учун танланган номга эътибор қилайлик. Алпинбий алп, жасур, довурак ҳукмдор маъносини англатади. “Бойбўри-бой” давлатли, бадавлат, ҳукмрон. “Бўри” қадимий одатга кўра фарзандлари турмагани сабабли огиз атрофи терисидан кесиб олиниб, соғ бўлсин, маҳкам бўлсин деб бўрининг жағидан (терисидан) ўтказиб олган ва бундай фарзандга Бўри ёки Бўрибой ёхуд Бойбўри деб исм қўйишган. Бўри қадимда ўзбекларнинг тотеми бўлиб, улуғ, буюк, муқаддас, қудратли маънолари бор. “Бойсари”- “Бой”, “Сари”-сариқ рангли бола, сариқ сочли бола ёки таниқли оқ суяклар, аслзодалар авлодига мансуб; “Бой”+“-Сари”: бой-давлатли “сар” (форсча) бош, яъни бойларнинг боши, бошлиғи; Бой+сари- бойлик сари томон, бой-бадавлат бўлсин деган мақсадда киритилган деб изоҳлаш мумкин. Ушбу тахминларимиздан “Алпомиш” бой-бадавлат ҳукмдорларнинг авлоди

⁵ Алпомиш.-Т.: Фан 1999. 70-бет.

⁶ Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Т.: 2000. 583 б.

⁷ Алпомиш. -Т.:Фан 1999. 67-бет.

эканлиги равшан. Алпомишнинг отаси шоҳ, амакиси эса бой бўлган. Достоннинг бошланишида шундай дейилади: “Бойсари бой эди, Бойбўри эса шой (шоҳ) эди, бул иккови ҳам фарзанд тилаб эди.⁸ Бойбури шоҳ бўлса-да, Бойсари ҳам мустақил одам “ўн минг уйли қариндош” нинг “беги”, “тўраси”. (бойларнинг оқсоқоли яъни бошоти бўлган).

Муна элда мен ҳам бекман, тўраман...⁹

Ёки:

Муна элда ўзинг улуғ-тўрасан,

Ҳар не қилсанг, шоҳим, ўзинг биласан¹⁰.

Демак, бир элда икки айри ҳокимлик, аммо қай жиҳатдандир бир ҳокимликнинг иккинчисига мутелик жойи бор.

Добонбийларнинг шоҳлик даврида тўйлар бўлган, аммо ака-ука даврида бўлган бир чуфурон тўй бу шоҳлик салтанатида сифат ўзгаришининг содир бўлишига сабаб бўлди. Тўйда ака-укани илгаригидай иззат қилишмайди. Бийларнинг кўнглини хушламайди, отини ушламайди, остига либос ташламади, ош тортди, сузган товоқни чошламади, ош тортганда ошнинг кетини тортди. Бийлар сабабини сўрашганда, Бойбўри билан Бойсарининг бефарзандлигини юзига солишади. Улар хафа бўлиб, саксон тилладан чуфронга ташлаб, тўйдан чиқиб кетадилар. Фарзанд хусусида Шоҳимардон пир равзасига бориб сиғинадилар. Қирқ кечаю-қирқ кундуз турбатга тушиб ётиб, мазороти зиёрат қилганларидан сўнг ахийри муродига етадилар.

Шарқда бола туғилганида исм қўйишга шошилган. Етти кун тўлгунгача исм берилиб, бешикка беланган. Чақалоқ номи муллалар ёки мўътабар шахслар томонидан танланиб, қулоғига азон айтиш орқали эълон қилинган. Бу анъана (умуман ном беришга бўлган талаб ва эҳтиёжлар) оғзаки ва ёзма адабиётда ҳам ўз аксини топган.¹¹

Ушбу ўзбекона урф-одат, маросимнинг илдизини аждодларимиз ижодий даҳосининг бебаҳо ёдгорлиги бўлган “Алпомиш” достони мисолида ҳам кузатамиз. Достонда қаҳрамон туғилиши диний ақидалар-Шоҳимардон пирга, ҳазрат Алига, диний илоҳий қарашларга боғланган. Қаҳрамон

⁸ Ўша китоб 67- бет.

⁹ Ўша китоб 67- бет.

¹⁰ Ўша китоб 67- бет.

¹¹ Омонтурдиев Ж. Номлар тилсимоти. “Термиз университети” газетаси. 2005, 9 февраль.

Аллоҳнинг шери - Шоҳимардон пирнинг қудрати билан туғилади ва орадан қирқ кун ўтгач, пирнинг ўзи қаландар қиёфасида келиб, “Бойбўри ўғлининг отини Ҳақимбек қўйди, ўнг кифтига беш қўлини урди. Беш панжанинг ўрни доғ бўлиб, билиниб қолди”. Қаҳрамоннинг ўтда куймаслиги, сувда чўкмаслиги, қилич чопмаслиги шу билан изоҳланади. Ва шундан оқ қаҳрамон номини идеаллаштириш, илоҳийлаштириш бошланади. Халқнинг идеалидаги қаҳрамон етти ёшида 14 ботмон парли ёйни кўтариб, Асқар тоғининг чўққисини учиради. Ўн тўрт ёшида бутун қалмоқ ҳолин ўсал қилиб, бир кам 90 алпни енгади ва ёрини талашдан айириб олиб келади. Унинг ёри Барчин уюштирувчи образ ҳисобланиб, асарнинг марказида туради. Аразлашган ака-укаларни яраштириш, уруғни бирлаштириш ва фақат Алпомишга ёр бўлиш Барчиннинг пешонасига битилган тақдир эди.

Янги туғилган чақалоқларга ном бериш маросимини бир эслайлик: “Бойсарининг қизини отини ой Барчин қўйди. Ана шунда Шоҳимардон пири Ҳақимбекка ой Барчинни аташтириб, бешикертти қилиб: Бу иккови эру-хотин бўлсин, Ҳақимбек билан ҳеч бир киши баробар бўлолмасин, омин, оллоҳу акбар”, деб фотиҳани бетига тортди”¹²

Асарнинг тугуни закот муаммосидан бошланади, дostonдаги муҳим нуқталардан бири ҳам шу.

Ҳақимбек “шоҳлик, сипоҳлик илми”га қизиқса, Барчин “қўй соғмоққа уста” бўлмоқчи эди. Кўчманчи кўнғирот элида ўғил болаларга сипоҳлик, қиличбозлик, от чопиш, полвонлик каби илмлар билан бир қаторда хат-савод чиқариш, шариат қонун-қоидаларини ўргатиш каби илмлар ўқитилган, бекликка тайёрланган. Қиз болаларга эса қўй - эчки соғиш ва уй-рўзғор юмушлари ўргатилган, бекаликка тайёрланган.

Кунлардан бир кун Ҳақимбек китоб ўқиб ўтирганда бахилликдан, сахийликдан гап чиқиб қолди. Бойбўри Алпомишдан: “Киши нимадан бахил бўлади, нимадан сахий бўлади? - деб сўрайди. Хўш, Алпомишга қадар Бойбўрининг ўзи шоҳлик салтанатида ўтириб, мусулмон шариатининг “бахил”, “сахий”, “закот” деган тушунчаларини билмасмиди? Алпомишдан сўраган экан, унгача албатта, китоб кўрган, шариат қонун-қоидаларини билган зодагон давлат кишиси йўқ эди.

¹² Ўша китоб 70- бет..

Курсин Ҳақимбеги мулло бўлибди,
Безакот молларни ҳаром қилибди.

Кўнғирот элдан молга закот келибди.¹³

Демак, дoston бошлама қисмининг бутун тайёргарлиги “закот” учун...Аслида, закот солиш Бойбўрига нима учун керак бўлиб қолди? Бу элларда закот йўқ экан, бундан кейин ҳам закотсиз яшайверса бўлмасмиди? Бойсари бой эди, Бойбўри шоҳ эди. Бир элда иккови ҳам мустақил эди. Табиийки, шоҳ Бойбўрига бу ҳол ёқмас эди. Чунки, унинг бир эмас, икки устунлиги бор: “Ун олти уруғ кўнғирот элининг ҳам бийи, шойи, ҳам Барчиннинг қайин отаси бўлмиши” :

Сен эшитгин Бойсарининг тилини,
Акам бизга миннат қилди улини.¹⁴

Ҳоқими мутлақ бўлишни истаган Бойбўрига Ҳақимбекнинг ўқиётган китобидан чиққан закот кўл келиб қолди. У инисининг молига муҳтож эмас, ўзиники ачиб ётибди. “Давлати”да “ёлғиз иниси бахилга чиқиб кетмасин”, Шунга кўра Бойбўрига закот бериши керак. Майли, “ўз розилиги билан бир ориқ улоқни закот деб...берсин, закот ўринига ўтар”.

Закот деб бергандан сўнг бир ориқ улоқ берадимиз, бир йилки подасини берадимиз, барибир, қарамлигини намойиш қилган бўлади-да! Бойбўрининг закотдан ва “бир ориқ улоқ” найрангидан тутган мақсади шу. Шунинг учун ҳам кўчиб кетаётган укасини йўлдан қайтармайди. Алпомиш Барчинга бораман деганда қаршилиқ кўрсатади. Алпомиш Барчинга бориши, қалмоқ юртида ёрини айириб олиб қайтишида воситаи сабаб бўлган бир образ борки, у ҳам бўлса, Ҳақимбекнинг синглиси, Бойбўрининг жигаргўшаси Қалдирғочойимдир.

Олий насаб авлодга мансуб қиз, яна бир маъноси қайрилма қошли гўзал қиз¹⁵ мазмунини берувчи Қалдирғоч зооантропоними эзотик қарашлар маҳсули бўлиб, Шоҳимардон пирнинг кудрати билан туғилади. Ака-укалар 40 кун турбатда тунаганларидан сўнг, боз равзадан овоз келиб, шу аён бўлади:

“Бойбўри, сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди, ёлғиз эмас, эгиз берди” Демак, Бойбўрининг туғилажак қизи ёлғиз ўғилнинг ёлғизлигини билдирмовчи “эгиз”дир. Унинг исмини ҳам кароматгўй Шоҳимардон пирнинг ўзлари қўяди:

¹³ Ўша китоб 71- бет.

¹⁴ Ўша китоб 98- бет.

¹⁵ Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Т.: 2000.583 б.

“Равзадаги сўзлаган овозни эшитгани сабабли, Шоҳимардон пирим шул киши бўлмаса,- деб бийлар ўрнидан туриб, олдига пешвоз чиқиб, салом бериб, зиёрат қилиб, мажлиснонага бошлаб олиб келди. Шунда фарзандларининг учовини ҳам олиб келиб, Шоҳимардон пир этагига солди. Шоҳимардон пири Бойбўрининг кизини отини Қалдирғочойим қўйди”.

Биламизки, шарқ оламида қалдирғоч инсонларга яхшилик қилувчи қуш ҳисобланади. Ривоятга кўра, бу қуш инсонни илонга ем бўлишдан сақлаб қолган. Ҳақимбекнинг синглизининг оти ҳам айнан шу одамларга яхшилик қилувчи қушга нисбат берилган ҳолда танланган деб тахмин қилишимиз мумкин. Қалдирғочнинг илк фаолиятиданоқ буни кўрамыз. Воқеа Бойбўри Барчиннинг хатини яшириб қўйгани, Қалдирғоч уни топиб олганидан бошланади. Достонда Қалдирғоч акасидадан-да шижоаткор қилиб тасвирланади. Алпомишнинг Барчиннинг хатига жавобан айтган “Олтойчилик йўлда бўлса, қалмоқнинг элида бўлса, зўр ёвнинг қўлида бўлса, бир хотин оламиз деб сандирақлаб ўламизми”, назмунидаги гапларини эшитиб шундай дейди:

Мард йигитнинг ёри талаш бўлами,
Эр йигитнинг ёрин қалмоқ олами,
Барчин чечам талаш бўлиб қолами?
Ака, айтган сўзим оғир олмагин,
Нар-мода ишини бунда қилмагин.
Сен бормасанг, ёринг қалмоқ олади,
Барчин йиғлаб нима илож қилади?
Хар ким ўз элида бекми, тўрами,
Нар-модалар сендан камроқ бўлами
Марднинг ёри той-талашда қолами.¹⁶

Шу тариқа заҳарханда, аччиқ гаплар орқали акасининг ғурурини кўзғатишга, қаҳрамонлик қилишга ундайди. Ва бу мақсадга эришади ҳам. Шу тариқа Қалдирғоч икки ёшнинг ва иккига бўлиниб кетган халқнинг, хусусан, ака-укаларнинг яна қайта бирлашиши учун илк сабаб бўлади.

Достон икки қисмдан иборат, бунинг ҳикмати бор: биринчи қисмнинг давом этиши янгилик билан эскилик ўртасидаги кураш, давлатчиликни қарор топтириш учун ҳаракат, марказлашган давлат барпо қилиш учун ва ҳокимиятга нисбатан зўрлик ишлатишга қарши кураш акс этади. Алпомиш энгиб

¹⁶ Ўша китоб 123- бет.

чиқади. Афтидан, ана шу икки қисм бир вақтда яратилган эмас. Эҳтимол, улар икки қаҳрамон ҳақидаги дoston бўлиши ҳам мумкин. Кейинчалик Алпомиш номи билан боғланиб, бир бутун дoston шаклини олган бўлса, ажабланадиган жойи йўқ. Бу, албатта, асосий муаммо “закот” масаласидан келиб чиққан. Дostonнинг биринчи боби якунидаги мазкур мисраларга эътибор берайлик:

Қариндошлар, эшит айтган сўзимни,
Керак бўлса, олиб кетсин қизимни.
Бориб мен акамга таъна бўлгунча,
Қалмоқ ўйиб олсин икки кўзимни.¹⁷

Бойсари Барчинни узатишда дейди:

Тойрилиб бошимдан тожи давлатим,
Бойбўрига танҳо қолди элатим.¹⁸

Демак, Бойсари акасининг “зарбидан сарсон бўлган”, “тож давлат” бошидан кетган шоҳ эди. “Закот” деган одатини қўймаган акасига ўз мустақиллигини топташни, уруғларнинг бирлашувини истамаган шахс эди. Элат Бойбўрига танҳо қолди. Бойсари ҳам ҳаётдан ўз мукофотини олди, унинг азобини Тойчихон берди: ўз молларига ўзи етим бўлиб қолди. Шу ҳақда дейди:

Чиқиб эдим, мен акамдан ўпкалаб,
Ҳозир менга қалмоқ бўлгандир тараф.
Душман экан, билмаганим билдирди,
Ҳар не деса айтганини қилдирди.
Арза берай Бойсун-Қўнғирот хонига,
Элтсин Бойбўридай меҳрибонига.¹⁹

Лекин Бойсари ўз гапини яна қайтариб олади:

Янгилиш айтибман сенга сўзимни,
Эсима олмапман Барчин қизимни.
Ҳаялласанг оша оғир олмагин,
Кизима бер, Бойбўрига бермагин.²⁰

Бойсари жуда яхши биладики, уни қутқариш учун Барчин эмас, ё Алпомишнинг ўзи келади, ё Бойбўри лашкар тортиб келади. Лекин оғир аҳволда турганда ҳам аризани Бойбўрига эмас, Барчинга бер дейди. Тўғридан-тўғри Бойбўрига беришга бўйни ёр бермай, Барчин орқали аҳволини билдирмоқчи бўлади.

¹⁷ Норалиев Ж. Алпомиш юртга қайтди. - Т.: Ёзувчи, 1999.- 18-б.

¹⁸ Ўша китоб 115- бет.

¹⁹ Ўша китоб 241- бет.

²⁰ Ўша китоб 242- бет.

Мағрурлик сина бошлайди. Аммо Бойбўри ҳам Бойсарини олиб келишга “кўзи учиб турган” эмас. Шоҳ анойилик қилмайди-Алпомишни йўлдан уради: “Бойсарининг қизини олиб келдинг, ўзини бошингга урасанми?” - дейди.

Бойсари ҳам тақдиридан кўрар-да,
Куни битса, охир бир кун ўлар-да,
Ўлмаса, бир куни ўзи келар-да,
Ҳар ишни бандага Худо қилар-да
Худо қилганига банда кўнарда.
Ўзим ўлмай, сенга жавоб бермайман,
Жавоб бериб, сендан жудо бўлмайман²¹.

Бойбўри Бойсарининг ўзи келишини, акаси оёғига бош уриб сиғинишини истайди. Асар ечимида Бойбўри фаолиятсиз туради: Бойсарига ўн одамни Алпомиш юборади.

Достонда Алпомиш билан Барчин орасидаги муҳаббат софлиги, самимийлиги йигитнинг қахрамонлигида, қизнинг садоқатида намоён бўлади. Достоннинг қимматли хусусиятларидан бири шуки, Алпомиш билан Барчин орасида муҳаббат бор, улар бир-бирини туролмайдилар, деб қуруқ изоҳ берилмайди. Уларнинг бир-бирига бўлган садоқати ички кечинмаларида яққол кўринади.

Мени билсанг, Кўнғиротларнинг оғаси,
Бошимда бор эр йигитнинг жиғаси,
Ёз бўлса, яйловим Аму ёқаси,
Мени билсанг Кўнғирот элнинг тўраси.
Кўк қамиш кўлидан суқсур учирдим,
Суқсурни излаган лочин бўламан.
Боғларим зумраддан, чангалим пўлат,
Кўнғиротдан кўйилган шунқор бўламан.
Бойлиғидан бедов отни бойлаган,
Танқа ташлаб, Олатоғни ёйлаган,
Камбағали қирқ минг гала ҳайдаган,
Шу галага бизнинг бир моя келган,
Шу моянинг йўқчиси, нори бўламан.
Ҳасратдан ғамга тўлдим оҳ уриб,
Олтойчилик йўлдан келдим ахтариб...

Бу ўхшатма орқали айтилган гапларда Алпомишнинг дил изтироби, соғинчи зоҳир. Ушбу парча орқали достонда эвфемик воситалардан ҳам қанчалик кенг ва

²¹ Ўша китоб 242- бет.

ўринли фойдаланилганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, Алпомиш атамаси ўрнига “Кўнғиротларнинг оғаси”, “Кўнғирот элнинг тўраси”, “Суксурни излаган лочин”, “Кўнғиротдан кўйилган шунқор”, “Шу туянинг йўқчиси, нори” сингари кўплаб эвфемик антропонимлар қахрамоннинг ўз тилидан айтилади. “Суксурни учирган лочин бўламан, моя излаб юрган нор бўламан”, дея антропонимларни қуш ва ҳайвон номлари орқали ифодалайди. “Суксур”, “моя” атамалари замирида Барчин турганлиги ҳам китобхонга аён бўлади. Демак, бунда антропонимлар зооантропонимик эвфемалар орқали англантилади. Бу каби эвфемик воситаларни дostonда кўплаб учратишимиз мумкин.²²

Инсонга ном бериш, инсон билан унинг номи ўртасидаги муносабат масаласи қадим замондан бошлаб ҳозиргача барча халқлар эътиборини жалб этиб келган.

Атамашунослик тарихидан маълумки, номлар инсон орзумиди, энг яхши фантазияси асосида кўйилади. Бироқ шунга қарамай, кўпгина номлар турли сабабларга кўра қайта табулаштирилиб, янги эвфемик номлар билан аталган.²³

Шу тарика эвфемиклаштиришни дostonда ҳам кўплаб учратамиз. Масалан, Барчин тилидан айтилган кўйидаги парчага эътибор қилайлик:

Хоним келса, сендай қолмоқ ўлмайми,
Ҳолинг билиб тўғри юрсанг бўлмайми.

Бешиккертти қилинган қиз ўз ёрининг исмини айтмасдан, табулаштиради. “Хоним” эвфемаси “Алпомиш” номи ўрнида келади. Яна бир мисол:

Чокасда шунқорим бордир,
Элда зўраборим бордир
Қатордаги норим бордир,
Чилла кирганда маст бўлган,
Хатапга бошини урган,
Не зўрларнинг додин берган,
Кўнғиротда қайсарим бордир.

Барчин бунда ўз ёрини таъриф-тавсиф қилиш учун ҳам эвфемик асосга таянади. “Ёрим бор” деган тушунчани мумкин қадар юмшатиб, шу билан бир қаторда, улуглаб (элда зўраборим),

²² Омонтурдиев А. Профессионал нутқ эвфемикаси. Т. 1. Ўш, 2006. - 232 б.

²³ Омонтурдиев А., Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. Т. 1. Ўш, 2000. - 41 б.

кўкларга кўтариб (не зўрларнинг додин берган) ифода этган “Чокасда шунқорим”, “элда зўраборим”, “қатордаги норим”, “қўнғиротда қайсарим” каби эвфемик бирикмалар бўлажак ёрига нисбатан берилган. Шарқ аёллари ўртасида турмуш ўртоғининг номини айтмаслик, унинг ўрнига эвфемик мурожаатлардан фойдаланиш русм бўлган. Хусусан, Барчин нутқида, “бий бобомнинг ули”, “хоним”, “хон тўрам”, “тўрам”, “полвон”, “бек” каби кўплаб эвфемик мурожаатлар учрайди.

Умуман, эр тушунчасини ифодаловчи йигирмадан ортиқ деярли тил фактига айланган эвфемаларнинг ҳар қайсисининг қўлланиш ўрни мавжуд. Шулардан бегим, тўрам сўзлари ихчам ва адабий тилга жуда мос келади. Алпомишнинг номини ҳатто Барчиннинг онаси ҳам табулаштиради ва тўғридан-тўғри айтмайди:

Қозонда қайнаётган ширбоз гўшт эмас,
Тўрда ўтирган қизнинг боши бўш эмас.
Қизим домат бобосининг улига.
Мол бергани Бойсин-Қўнғирот элида ...
Учар қушдан ўтар бул минган оти,
Мингни кесар қўлда кесар пўлати.
Кўрса душманларнинг қолмас тоқати,
Асли ўзи қўнғирот элнинг бекзоди,
Шул қизимнинг бул аташган домати,
Шул бўлади бир юртнинг валламاتي.²⁴

У Алпомишни қатор эвфемик номлар билан аташ баробарида, ўзларини “қарчиғай” га, қалмоқларни “қарға”га менгзайди:

Қарчиғай қарғага емтик берами,
Қайсар келса, алплар омон қолами?!
Бир куңи бу ердан хабар бормамайми,
Олтойчилик йўлдан шунқор келмайми?!²⁵

Шу тариқа қуш номларидан усталик билан фойдаланиш Бойсарининг нутқида ҳам учрайди:

Давлат қўнса бир чибиннинг бошига,
Семурғ қушлар салом берар қошига.

Бойбўри, Бойсари ва Алпомиш Қўнғирот элининг қайси уругига мансублиги масаласи ҳам баҳслидир. Жумладан, Х.Т.Зарифов бу хусусида тўхталиб, Алпомиш ва унинг оталари Қўнғирот элининг қанжиғали уругига мансуб деб кўрсатади. Бизнингча, Алпомиш ва унинг оталари Қўнғирот элининг Қўштамғали

²⁴ Ўша китоб 97- бет.

²⁵ Ўша китоб 97- бет.

уруғига мансуб бўлиши лозим. Достонда “ўн олти уруғ кўнғирот” деб аниқ кўрсатилади. Достон “Бурунги ўтган замонда, ўн олти уруғ кўнғирот элида Добонбий деган ўтди” деб бошланади, ҳатто. Агар кўнғиротликларнинг этнографик жиҳатдан келиб чиқишига назар солсак, улар беш катта уруққа бўлинади:

1. Вахтамғали. Бу уруғ, ўз навбатида, 18 аймаққа бўлинади. Шунинг учун у 18 ота Вахтамғали деб юритилади.

2. Қўштамғали ўн олти ота Қўштамғали.

3. Қанжиғали ёки Хонжиғали - ўн тўрт она Хонжиғали.

4. Айнли ёки Айнни ўн икки ота Айнли.

5. Тортувли, олти ота Тортувли.²⁶

Мана шу бўлиниш жиҳатдан қаралса, Алпомиш ва унинг оталари Хонжиғали эмас, балки Қўштамғали уруғига мансуб бўлиб чиқадилар.

Кўнғирот уруғининг бўлинишини аниқ айтиш ва билиш мушкул, турли вилоятларда турлича, Қорақалпоқда эса яна бошқачароқ.

²⁶ Бердиқулов Қ. Кўнғиротлар. Т.: 1999, 11-б.

II БОБ

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИДАГИ ОНОМАСТИК ВОСИТАЛАР ТАСНИФИ

Тил ижтимоий ҳодисалардан бири бўлиб, уни халқнинг ўзи яратади. Тилда ҳар бир халқнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий қарашлари, миллий расм-русумлари, турмуш тарзи, орзу-истаклари ўз ифодасини топади. Ҳар бир ҳодиса тилнинг лексикасида сўзлар орқали баён қилинади. Тилшунослиқда шундай луғавий қатламлар борки, улар маълум бир халқнинг ҳаёти, урф-одатлари билан боғлиқдир. Бундай луғавий қатламларни ўрганиш ўша халқ тарихи ва этнографиясини ўрганишни тақозо этади.

Номшунослик (исмшунослик, топонимика) ҳар бир халқ тарихи, этнографияси уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари билан боғлиқ кечади.²⁷

Ономастиканинг ҳамма бўлимлари ҳам кишилар тарихи билан боғланиб келади. Кишиларга ва жойларга ном бериш турли даврларда халқнинг ижтимоий ҳаёти, шароитларининг жамиятда тутган ўрни, унинг маданий савияси, дунёқараши, урф-одати билан боғлиқ.²⁸

Бундай ҳолат тарихчилар, географлар, тилшунослар учун ҳам бой материал бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, тарихий ономастика ўзига хос хусусиятга эга.

Ономастика ва унинг маҳсули ҳисобланувчи антропонимика, топонимика, этнонимика, астронимикалар ва атоқли отларнинг бошқа типлари узоқ даврлардан буён тилимизда сақланиб келаётган луғавий бойлик ҳисобланади. Бу сўзлар турли даврларда яшаган халқларнинг ҳаёти, урф-одатлари ва расм-русумларининг ифодаси сифатида бугунги кунгача сақланиб қолган. Хусусан, “Алпомиш” достонидаги кўпгина антропонимлар ва ҳатто жой номлари ҳам бугунги кунгача етиб келган ва сақланиб қолган.

Тилдаги атоқли отлар лингвистик ва нолингвистик жиҳатдан ҳам, тузилиш жиҳатдан ҳам мураккабдир. Бу номлар тил луғатидаги мураккаб лексик-семантик тизимлар, гуруҳлар йиғиндисидир.

²⁷ Никонов В.А. *Личные имена в прошлом, настоящим, будущем.* М. 1971. с-5.

²⁸ Бегматов Э., Минонжиев А., Абдурахмонов Д. “Исмингизнинг маъноси нима?” Т.: Фан, 1968. 6-б.

Тарихий ономастика материалларининг ҳар томонлама таҳлил қилиниши уларнинг лисоний ва нолисоний моҳиятини очиш учун хилма-хил усул ва аспектларда иш олиб бориш лозим бўлади. Кейинги йилларда ўзбек ономастикаси юзасидан, хусусан, унинг антропонимия ва топонимия бўлимлари соҳасида Эрнест Бегматов, Тўра Нафасов, Зариф Дўсимов, Жаббор Омонтурдиев, Шариф Ёқубов каби ўнлаб олимлар илмий тадқиқотлар олиб бориб, бу фаннинг ривожига салмоқли ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар.

Номларни лингвистик ва нолингвистик жиҳатдан ўрганиш уларнинг материалларини маълум усулларда тасниф қилишни талаб қилади. Профессор А.В.Суперанская бу ҳақда: “Атоқли отлар таҳлилини маълум классификацияларсиз амалга ошириш мумкин эмас. Чунки ономастик ишда у тадқиқотнинг асосий ҳаракат программаси бўлиб хизмат қилади ҳамда масалани аниқ тавсифлаш учун тадқиқотчи томонидан аниқлик киритилади. Баъзан ишнинг асоси-шу таснифнинг ўзи бўлиши ҳам мумкин. Ономастик ҳодисаларнинг турли – туманлиги туфайли отлар устида ўтказиладиган классификация параметрлари ҳам турли бўлиши табиийдир”²⁹ деб ёзган эди.

Ономастик тадқиқотларнинг ўзи атоқли отлар классификациясини юзага келтиради. Бундай тасниф қилишнинг ҳам ўз тарихи, қонуниятлари бор. Олимлар узоқ йиллар давомида турли хил ономастик классификацияларни яратиб, бу борада маълум ютуқларни қўлга киритдилар.

Ономастика узоқ йиллар тилшуносликнинг бўлими сифатида тан олинмасдан, тарих, география ва бошқа фанлар учун ёрдамчи восита сифатида қараб келинар эди. Чунки тилдаги атоқли отлар турдош отларга нисбатан номнинг нолисоний томонлари билан кўпроқ боғланган бўлади.³⁰ Ономастика тилшуносликнинг асосий бўлими сифатида тан олингандан кейин антропонимия ва топонимия материалларини классификация қилиш иши билан кўплаб олимлар шуғулланди.

Биз ономастика, хусусан, тарихий ономастика ҳақида уларнинг илмий тадқиқот ишларига таяниб иш тутамиз. Шу билан

²⁹ Суперанская А.В. *Общая теория собственных имен.* -М.: Наука. 1973. -с. 148.

³⁰ Ономастика, сборник, М.: Наука, 1969. с-3.

бирга таъкидлаш лозимки, ҳар қандай ҳолда ҳам таснифнинг фойдали ёки ўринли-ўринсиз эканини лисоний материалнинг, тўпланган тил материалининг ўзи белгилайди. Шу сабабли ҳар қандай атоқли от гуруҳларига бир хил-доимий таснифлар бериш қийин. Мана шуларни кўзда тутган ҳолда, умуман, атоқли отларни тасниф қилишнинг қандай усул ва йўллари мавжудлиги ҳақида ўз мулоҳазаларимизни билдириб ўтмоқчимиз.

I. Атоқли отларни қандай объект (субъект ҳам)ни ифодалашига кўра таснифлаш. Бугунги кунда онамастик тадқиқотларда кўп қўлланилаётган антропонимлар, топонимлар, зоонимлар, астронимлар, теонимлар, хремотонимлар сингари терминлар ва улар заминиди ётувчи атоқли отлар мазкур таснифнинг маҳсули ҳисобланади.

II. Ифодаланаётган объектнинг ҳажмий хусусиятига кўра номлар таснифи: макротопонимлар (Бойсун, Тойчихон вилояти, Туркистон вилояти, Чилбир чўли, Астрахон, Самарқанд, Тошкент, Тўқайистон, Чин-Мочин, Шаҳрисабз, Кўқон, Ғазна ва Машриқ, Кашал, Эрон); микротопонимлар (Муродтепа, Янгибозор, Алпомиш зиндони, Шоҳимардон пир равзаси, Товка кўрғони, Товка боғи ушбу таснифга кирган.

III. Атоқли отга асос бўлган апеллятив сўзнинг тарихий лисоний - генетик манбаи, яъни қайси тилга мансублигига кўра номлар таснифи. Масалан, Бойсари, Бойбўри, Қалдирғоч, Барчин ўзбекча, Рустам паҳлавийча, Юсуф-қадимги яҳудийча, Ёдгор, Бодомбикач — форс-тожикча.

Номшунослик тадқиқотларида кенг қўлланилиб келинаётган умумтуркий номлар, ўзбекча номлар, форс-тожикча номлар, арабча номлар, мўғулча номлар, хитойча номлар деб юритилаётган тушунчалар мана шу таснифга асослангандир.

IV. Ономастик материални замонавий нуқтаи назардан ўрганиш ва таснифлаш мумкин. Бу йўл билан ҳозирда: а) но-функционал, ўлик номлар б) функционал ёки тирик (ҳаётий) номларга ажратилади. Уларни "ўлик номлар", "тирик номлар" сингари терминлар билан ҳам аташ мумкин. Чунончи, "Алпомиш" достониди учрайдиган Ҳаштархон, Машриқ, Чин-Мочин, топонимлари ўлик; Кўқон, Тошкан, Бойсун, Самарқанд, Шаҳрисабз, Регистон, Макка, Мадина, Эрон, Шоҳимардон, Чорсу-номлари тирик атоқли отлар сирасига киради.

V. Номлар фондидан, айниқса, ўзбек ономастикасида реал, яъни ҳаётда мавжуд ва нореал, яъни афсонавий, тўқима, диний,

мифик номлар учрайди. Бу номларни улар мазмунидан келиб чиққан ҳолда: а) ҳаётда конкрет мавжуд бўлган, яъни реал номлар, б) нореал, яъни ҳаётда мавжуд бўлмаган, рамзий атоқли отларга бўлиб ўрганиш мумкин. Иккинчи хил номлар орасида ҳаётда абадий тирик деб ҳисобланувчи ҳазрати Хизр (321-бет), ҳазрати Жолтонг (301-бет) сингари номлар ҳам мавжуд.

Юқорида санаб ўтилган ономастик таснифлар қўлланиши жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Баъзилари қўлланиш жиҳатдан универсал характерга эга бўлгани ҳолда, баъзилари эса маълум даражада чегараланган бўлади. Тадқиқотчи ўз ишида улардан қайси бирини қўллаши тўпланган материалнинг хусусиятига қараб белгиланади.

Достонда учрайдиган атоқли отларни таҳлил қилишда ҳам ана шу юқорида келтирилган таснифлардан фойдаланса бўлади.

Шу билан бирга атоқли отларни тасниф қилишда яна бир нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда иш тутиш имкони борлигини қайд этмоқчимиз. Бу кейинги пайтларда номшунослик ишларида қўллана бошлаган ономастик бирликлар “тушунча” билан боғлиқдир. Қуйида мана шу тушунчага ва ономастик материални тасниф қилишда фойдаланиш имкониятига қисқача тўхталамиз.

Маълумки, тил лексикасининг негизини турдош отлар ташкил қилади. Унинг луғавий бирикмалари сўздир. Тил лексикасини икки катта гуруҳга бўлиш мумкин: а) апеллятив лексика, б) атоқли отлар. Мана шу икки гуруҳ-луғавий бойлик тил луғавий системасини ташкил қилади. Қонуний савол туғилади: атоқли отлар тизими мустақил ҳодиса сифатида ўз луғавий бирикмаларига эгами? Буни аниқлаш тилнинг “ономастик тузилиши” дейилган тушунчани асослаш учун ҳам муҳимдир. Кейинги пайтда баъзи тилшунослар бу масалага аниқлик киритишди. Чунончи, озарбайжон номшуносларидан профессор А.Қурбонов ўзининг атоқли отларга оид тадқиқотларида “ономастик воҳидлар” терминини ишлата бошлади³¹. Унинг фикрича ономастик системанинг луғавий бирлигини “ономастик воҳидлар” ташкил қилади, воҳидларга антропонимлар, ктематонимлар киради.³² А.Қурбонов ушбу тушунча ва терминни ўзининг бошқа ишларида ҳам изчил қўллайди.³³

³¹Қурбонов А. *Азэрбайжан ономастикаси*. Баку. 1986.-С. 20-б.

³² Шу китоб. 20 б.

³³ Шу китоб. 3-15 б.

А. Курбонов ономастик бирикмалар деб номларнинг йирик гуруҳлари кўринишларини олади: антропонимлар, топонимлар. Шуни қайд этиш лозимки, номларнинг ушбу гуруҳлари, ўз навбатида, яна баъзи майдороқ гуруҳларга бўлиниши мумкин. Чунончи, антропонимлар деб юритилаётган бирлик асоси исмлар, фамилиялар, ота исмлари, лақаблар, тахаллуслар каби майда бирикмалардан ташкил топгандир.

Демак, ономастик воҳидлар тушунчаси унинг ҳажми яна баъзи аниқликларни талаб қилади. Шунга қарамасдан, номшунослик соҳасига ономастик бирикмалар тушунчасининг киритилиши улкан муваффақият деб баҳоланиши керак.

Хуллас, ономастик материални ономастик бирикмалар нуқтаи назаридан ҳам тасниф қилиш мумкин. Бундан, аввало, йирик луғавий бирликлар (топонимлар, антропонимлар, этнонимлар) гуруҳи ажратилади, кейинчалик эса улар таркибидаги нисбатан майда ономастик бирикмалар гуруҳи белгиланади.

Чунончи, топонимик бирикмалар доирасида топонимлар, гидронимлар, оронимлар, ойконимлар, этноойконимлар, антропоойконимлар, фитоойконимлар, агрономлар сингари бирликлар аниқланиши мумкин.

Атоқли отларни ономастик бирликлар нуқтаи назаридан таснифлаш юқорида қайд қилинган таснифларнинг биринчисига, яъни ном қандай объектни англатиб келишига кўра таснифлашга тўғри келади.

“Алпомиш” эпосининг ономастикаси материаллари қуйида мана шу усулда тасниф қилинади.

Достон ономастикасининг ном англатган объектга кўра таснифи:

“Алпомиш” достони ономастикаси юзасидан тўпланган ономастик материални ном англатган объектга кўра тасниф қилиш, унинг луғавий таркиби ва ҳажмини аниқлашга ёрдам беради. Достонда Чин-Мочиндан тортиб Макка-Муаззамгача, Маккадан Машриққача ва яна Бойсун, Тошкент, Кўқон, Шаҳрисабз, Самарқанд каби топонимлар тилга олинади. Асарда учрайдиган номлар улар ифодалайдиган объект ва субъектлар ҳам хилма-хил. Бундай кенг ҳудудга мансуб бўлган номларнинг учраши бир томондан табиий сабаблар билан боғлиқ бўлса, субъектив сабаби эпос яратган халқнинг руҳияти, ниҳоят, кенглигидан дарак беради. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда достонда учрайдиган атоқли отларни улар ифодалаган объект ва субъектларнинг характериغا кўра қуйидагича тасниф қилиш мумкин.

II. I. АНТРОПОНИМЛАР

Достонда (Тўра Мирзаев таҳрири остидаги тўлиқ нашрида) 149 та атоқли от бўлиб, шундан 38 таси шахслар, яъни киши исмларидир. Мазкур антропонимлар бир вақтда ва бу ҳудудда яшаган ҳамда турли даврларда, турли ҳудудда яшайдиган кишиларнинг атоқли оти бўлиб, улар, энг аввало, ички ва ташқи хусусияти билан бир-биридан фарқланади. Масалан, Алпомиш, Қалдирғоч, Барчин, Бойсари бир вақтда, бир ҳудудда яшаган шахс номлари: Товқаойим ва Қалдирғочойим ёхуд Бойбўри ва Қоражон ва Кўкаман, Кўкалдош, Ойқашқалар бир вақтда, аммо айри ҳудудларда Добонбий, Бойбўри, Ёдгорлар бир ҳудудда аммо турли даврларда яшаган шахслар оти, достонда учрайдиган Рустами Достон, Хўжа Ҳофиз Шерози, Сўфи Оллоёр, ҳазрат Али, Искандар, Фозил шоир Йўлдош ўғли каби шахслар турли даврларда, турли ҳудудларда яшаган. Достоннинг тўлиқ нашрида учровчи кўпгина номлар фикримизча бахшилар томонидан киритилган: Сўфи Оллоёр, Фозил Шоир...

Достон ономастикаси таркибидаги шахс номларини, аввало, икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1) ҳаётда реал яшаган тарихий шахслар номи: Искандар Зулқарнайн, Сўфи Оллоёр, Аюб, Шоҳимардон пир, Расули Худо, Иброҳим, Исмоил, ҳазрати Миркуллол, ҳазрати Довуд;

2) ҳаётда мавжуд бўлган афсонавий номлар: Лайли-Мажнун, Юсуф, Рустами Достон ва бошқалар. Бу афсонавий номлар, бир томондан, диний, илоҳийлаштирилган номлар бўлса, иккинчи томондан, илоҳийлаштирилмасдан, халқ томонидан тўқилган образлар номи дейиш мумкин. Юқоридигилардан келиб чиқиб достонда ишлатилган антропонимик номларни тарихийлиги, ҳаётилиги (реаллиги), тўқималиги ва афсонавийлиги нуқтаи назардан уч асосий гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин: I. Исмлар; II. Тахаллуслар; III. Лақаблар.

II.I.1. ИСМЛАР

Исмлар ўз характериға кўра қуйидаги уч гуруҳға ажратилади:

1. Тарихий шахслар номи.
2. Афсонавий номлар.
3. Тўқима номлар.

II.1.2. ТАРИХИЙ ШАХСЛАР НОМИ

Булар дoston яратилгунча ва дoston яратилгач (бахшилар томонидан кўшилган) ҳаётда яшаган конкрет шахслардир. Асарда тарихий шахслар номини маълум бир мақсад асосида, эпосда учрайдиган ҳаётда яшаган конкрет шахс, номинг тарихийлик нуқтаи назаридан: а) дostonнинг яратилиши, б) дostonнинг ижроси билан боғлиқ номлар, яъни дoston яратилгунча яшаб ўтган тарихий шахслар номи ва дoston яратилгандан сўнг яшаб ўтган, бахшилар томонидан киритилган тарихий кишиларнинг номлари сингари турларга ҳам ажратиш мумкин. Дostonда қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини очиб бериш мақсадида ҳам тарихий антропонимларга муурожаат қилинган:

Жону дилман қилди Худога хизмат,
Садағанг бўлайин, Расул Муҳаммад,
Ҳазрати Нўғай, эр Бахшойиш, ё мадад,
Мазгилинг Фазира Шайхи Худойдод,
Мерганларнинг пири Жамшиду Аҳмад,
Раҳм айлаб, ёр бўлинг ночор қуллара,
Умматим денг, ё Муҳаммад Мустафо,
Бировларнинг пири даргоҳ басафо,
Садағанг бўлайин, канизи даргоҳ
Мазгилинг Машҳадда, имоми Ризо.
Парпи ота мададкор, бир ҳиммат гузар?
Бунда мадад берса Новқа, Боғмозор.
Оқтош тирғишлидир, бири Ермозор,
Ҳазрати Миркулол, биридир Кўчқор
Авлиё, анбиё бўлинг мададкор.

Ушбу мисраларда Ҳақимбек қалмоқ музофотида зиндонда ётган вақтида Бойчибор ёрдамга келгани ва у отининг келганини кўриб азизларни шафе келтириб, пайғамбар, авлиё, анбиёларга илтижо қилгани ифодаланган, шу тариқа мазкур антропонимлар қаҳрамон тилидан зикр этилган. Ётти йил зиндонда ётган Алпомиш отини кўриб, яна тарихий шахсларга, пайғамбарларга шукрона келтиради:

Қодир обло, ўзингдадир ихтиёр,
Шоҳизинда, эр Дониёр пайғамбар,
Хўжаи Зумрати, Хўжаи Аҳрор,
Бобо якка пирсиз, эр Хўжамозор,

Манчил билан Хўжа Исҳоқ, бўлинг ёр.
Қадамжойинг дейди Шаҳрисабз шаҳар,
Садағанг бўлайин, ҳазрати Лангар.
Хўжа Аҳмад, Башир, Хўжайи Чорчинор,
Комил пирлар, бўлинг энди мададкор,
Бир назар айласа азиз чилтонлар.
Бу сўзди айтиб Ҳаким ўғлон туради,
Бунинг йиғлагани қабул бўлади.
Жами азизларнинг руҳи келади
Чилтон келиб кўп тарбият қилади.

Зиндонда ётган Алпомиш чилтонларга, азиз авлиёларга му-
рожаат қилади ва уларнинг дуолари, кўмаклари билан зиндон-
дан чиқади. Чилтонларнинг илму кароматлари билан озодликка
чиқиб олгач, қалмоқларнинг устига бостириб бора бошлади.
Шунда ҳам пирларини ёдга олиб улардан кўмак сўрайди:

Икки дунёда раҳбарим,
Марди майдоним, ё Али.
Изларим сиздан шафоат,
Чобук суварим, ё Али.

Худди шу каби антропонимлар Бобоҳон тоғида алп акалари
томонидан боғлаб, ночор аҳволда ташлаб кетилган Қоражон-
нинг нутқида ҳам кузатилади. “Бобоҳон тоғида ёлғиз қолиб,
Бойчибор билан Қоражон иккови бойловли ётиб, авлиёларни
шафе келтириб, бу сўзни айтиб ётир:

Барчанинг отаси ҳазрати Одам,
Пайғамбарлик бўлди унга мусаллам,
Иброҳим, Исмоил, Мақка Муаззам,
Муҳаммадга уммат, ҳаққа мусаллам.
Аввалам яратдинг сен Одам сафи,
Андин пайдо бўлди сонсиз юз вале,
Шайх Аҳмад, Зинда пир, имоми Шафи,
Обло, сендан бошқа йўқдир мураббий.
Садқанг бўлай эр — Сулаймон пойи тоқ,
Зиёрат айлади насиб қилган халқ,
Каримсан, Самадсан, расулинг барҳақ,
Раҳм айлаб ёр бўлинг ночор қулларга.

Қоражон ўз илтижосида азиз авлиёлар, машҳур инсонлар-
нинг номларини кўплаб келтиради. У тоғда боғловли қолган
чоғда сиғиниб тилга олган 28 азиз инсонларнинг номлари:
ҳазрати Одам, Иброҳим, Исмоил, Имоми Аъзам, Муҳаммад,

Шайх Аҳмад, Зинда пир, Имоми Шафи, Сулаймон, бобо Занги, Саид Ваққос, ғавс билан ғиёс, Хидири Илёс, хўжа Ҳофиз Шерози, ҳазрати Али, ҳазрати Нур, ҳазрати Аюб, ғавсул Аъзам, Қобил, Акбар, Шоҳизинда, Эрдониёр пайғамбар, Хўжаи Аҳрор, Эрхўжа Мозор, Ражабхўжа пир (135-136 б.) каби кўплаб номлар учрайди. Бу номлар ўзбек халқи ҳаётидаги тарихий шахслар бўлиб, ўзбек тарихий ономастикаси учун бой материал беради. Бу материаллар асосида эпос яратилган даврда (тахминан X асрда) кишиларни номлашни кузатиш ҳам мумкин.

II.1.3. АФСОНАВИЙ НОМЛАР

“Алпомиш” достони ономастикасида афсонавий номлар ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Достонни ўрганиш орқали ўша даврда кенг тарқалган афсонавий номлардан ҳам хабардор бўлишимиз мумкин. Афсонавий номлар фантастик сюжетларни баён қилиш, баъзи диний воқеаларни ёритишда қўл келган. Бу номлар кам бўлса-да, тилга олинган. Чунончи, Рустами Достон (70-б.), Юсуф (“Қутулмадим Юсуф киби зиндондан” - 271 б.), Хизир (Хидир 186-б.), Ҳазрати Жолтонг (ўғрининг пири, 301-б.), Жамшид (афсонавий подшоҳ) ва бошқалар.

Юқорида келтирилган афсонавий номларни-бир қаторга қўйиб бўлмайди. Уларнинг айримлари кундалик ҳаётда инсонлар билан бирга яшовчи субъектлар сингари талқин қилинса (Юсуф, Рустам, Жамшид), баъзилари одамлар ҳаётидан узок турувчи бошқа хил диний номлар сифатида талқин қилинади ва изоҳланади (Хизр, Хидир, Жолтонг).

II.1.4. ТЎҚИМА НОМЛАР

“Алпомиш” ўзбек халқ эпосида учрайдиган антропонимларнинг катта гуруҳини адабий асарнинг бадиий образлари номи ташкил қилади. Бу антропонимлар халқнинг руҳий оламида ижод қилинган атоқли отлардир. Достонда бундай номлардан кенг фойдаланилган.

Ҳар бир шоир, ёзувчи ўзининг бўлажак асарига киши исмларини танлар экан, бир қатор омилларга эътибор қилади. Булар воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлиши, ўрнига қараб исмларни танлаш³⁴ номларни исмларнинг ички мазмунига ва маъносига қараб танлаш, номларнинг жарангдорлиги ва халқ

³⁴ Бестужев-Лада И.В. Исторические тенденции развития антропонимов. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. -М. 1970. С-32.

орасида мавжуд бўлган урф-одатларига ёки халқ оғзаки ижоди ва афсоналарнинг мослигига кўра танлаш ва, ниҳоят, мавжуд аънаналар асосида персонажлар номини танлашдир. Достонда воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлиш ўрнига кўра ҳам ном танланганлигини кузатамиз. Масалан, Алпомишнинг бобосининг исми Добонбий бўлганини асарнинг биринчи саҳифасидаёқ билиб оламиз: “Бурунги ўтган замонда, ўн олти уруғ Кўнғирот элида Добонбий деган ўтди”³⁵. Асар қаҳрамонларининг Бойсун тоғи ён бағирларида туғилиб вояга етганлиги, воқеалар ривожини ҳам асосан шу тоғ билан боғлиқлиги шу билан бирга Олатов тоғи, Шакаман тоғи, Асқар тоғи, Бобохон тоғи, Қотоғон тоғи, Зил тоғи сингари тоғлар мавжудлигини ҳисобга олиб, Добонбий исми воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлиш ўрнига кўра (довон) танланган деган хулосага келиш мумкин. Ўша жой ва халқ номига мос атоқли отлардан фойдаланишга ҳаракат қилинган. Бойсунда (Туркистонда) бўлаётган воқеаларни тасвирлаш учун Добонбий, Бойбўри, Бойсари, Алпомиш, Алпол, Барчин, Қалдирғоч, Бектемир, Суқсурой, Қултой каби ўзбекча³⁶, қалмоқ юртида бўлган воқеаларга эса ғайрича, ҳатто подшосига ўша миллатга нисбат берилиб Қалмоқшоҳ антропоними танланган. Асарда учрайдиган бадиий тўқималарнинг бир қисмини исмнинг ички мазмунидан келиб чиқиб танланганлари ташкил қилади. Ижобий образларга ном танланганда номнинг халққа ёқимли, жозибадорлиги, жангдорлиги ҳисобга олинган. Шу сабабли баъзи образларнинг исмлари одамларга яқин турувчи отлардир: Барчин(ўзб-48 б.)-шойи мато, ипак мато парчин ёки барчин - барчин - гўзал, зебо қиз; Ҳаким (Оллоҳ исмлари. Э.А.Б.- 9 б.) ҳикмат соҳиби. Дақиқ ва нозик исмларни билувчи; Қалдирғочойим (ўзб. 538-б) қошлари қалдирғоч қанотидек ингичка, нозик қиз, олий насаб авлодга мансуб қиз; Суқсурой (Э.А.Б 402-б.) суқсур — гўзаллик ва соғломлик рамзи ҳисобланади. “Суқсур” + “ой” - суқсурдек гўзал ва ойдек сулув қиз; Ёдгор(Э.А.Б-124-б.) туғилгандан кейин ота (ёки она)си вафот этган, улардан эсдалик, ёдгор бўлиб қолган бола; Бектемир (Э.А.Б. 55-б.)темирдек мустаҳкам, маҳкам бек.

Асар тугунига сабаб бўлган ва асарнинг бошида турувчи опа-укаларнинг номлари ҳам исмнинг ички мазмунидан,

³⁵ Алпомиш. .-Т.:Фан 1999. 12-бет.

³⁶ Бегматов Э.Ўзбек исмлари. Т.:2000.583 б

халқнинг урф-одатларидан келиб чиқиб шаклланган деб тахмин қилиш мумкин: Бойбўри, бой давлатли, бадавлат, хукмрон, ҳоким; Бўри- қадимий одатга кўра “соғ бўлсин”, “маҳкам бўлсин”, - деб бўрининг жағидан ўтказиб олинган бола ёки тиши билан туғилган бола! Бўри қадимда ўзбекларнинг тотеми бўлиб, улуғ, буюк, муқаддас, қудратли маънолари бор. Бойсари- “Бой” + “сари”- сариқ рангли бола, сариқ сочли ёки таниқли, машхур, оқсуяқлар, аслзодалар авлодига мансуб; “Бой”+“сар” бой-давлатли, сар- бош (форсча); яъни бойларнинг боши, бошлиғи; Бой+сари (феъл)- бойлик сари (томон), бой-бадавлат бўлсин деган мақсадда. Бой-асли бадавлатлар оиласига, авлодига мансублик; бой-бадавлат жаноб. Исм таркибида болага тўқлик, фаровонлик тилаш маъноларида келади. Баъзан фарзандимиз кўпайсин, серфарзанд бўлсин деган маънода ҳам келади. Яна бир изоҳ: уларнинг яшаш жойига (Бойсун) ҳам нисбат берилган бўлиши мумкин.

Асарда қўлланилган юқоридаги кўринишли антропонимлар ўша давр кишиларининг урф-одатлари, исм бериш аънаналари, дунё-карашларидан хабар берувчи қимматли лисоний материалдир.

II.1.5. ТАХАЛЛУСЛАР

Эпосда шахсни аташнинг бир қатор усулларини кузатамиз, улардан баъзилари тахаллуслар ва лақаблардир. Тарихий шахсларнинг икки хил аталганини кўрамиз.

Булардан бири, унинг ота-онаси томонидан қўйилган исми, иккинчиси эса, ўзларига танлаган тахаллусларидир. Тахаллусни танлашда ҳар бир шахснинг орзу-истаклари, касб-хунари, лавозими, қайси юртга мансуб эканлиги ва бошқа омиллар муҳим роль ўйнайди. Аксарият ҳолда тахаллусни шахснинг ўзи танлаган. Баъзан эса бошқаларнинг фикри остида ҳам тахаллуслар олинган. Тахаллусларни улар ифодалаган мазмунга кўра қатор гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин.

Эгаси яшаб, ижод этган жойларга нисбатан танланган тахаллуслар.

Бундай тахаллуслар шоирлар, олимлар, мутасаввуфларнинг қайси юртга мансуб эканлигини кўрсатади. Масалан: Хўжа Ҳофиз Шерозий (ф.т)-шерозлик Шероз(Эрондаги шаҳар), яшаб ижод этган жойига нисбат берилаяпти.

Зинда пир, Шоҳизинда...

Шахсни аташнинг асосий қадимда тарқалган усулларидан

бири кишининг қайси юртга мансублигига ишора қилувчи тахаллуслар ҳисобланади. Бу тахаллусларни ҳаётнинг ўзи келтириб чиқарган, чунки ўша даврда кишилари фақат исми билан аталган ва шу сабабли улар ўзларини бошқа шундай исмли кишилардан ажратиб кўрсатишга мажбур бўлган. Бу, бир томондан, тахаллус эгасини бошқалардан ажратиб кўрсатса, иккинчи томондан, қайси юртга мансублигини кўрсатиб туради.

II.1.6. ЛАҚАБЛАР

Кишини икки хил аташнинг яна бир шакли одамларга бошқалар томонидан бериладиган лақаблардир. Лақаблар ҳам тахаллуслар каби кишини иккинчи бир исм билан атайди. Уларнинг ўзаро яқинлиги ва фарқ қилувчи томонлари ҳам бор. Фарқли томонлари тубандагича: тахаллуслар асосан кишининг ўзи томонидан танланса, лақаблар бошқалар томонидан қўйилади. Тахаллусларда ҳар бир шахснинг орзу-истаклари, касби, қайси юртга мансублиги ифодаланса, лақабларда ҳар бир шахснинг иш фаолияти, камчилиги, жисмидаги баъзи бир белгилари ифодаланади. Лақаб қўйиш йўллари ҳар хил: у инсоннинг турли -туман хусусиятларига қараб қўйилади. Шунга кўра лақаблар кишиларнинг қайси уруғ ёки қабиллага мансуб эканлигини, улардаги жисмоний камчиликларини, характер, касбини, миллатини, шу қишлоқда биринчи бўлиб қилган иши ва шу каби яхши-ёмон хислатлари, белги-хусусиятларни кўрсатади. Лақаблар ҳам ўз навбатида маъноларига кўра бир қатор турларга бўлинади:

1. Лақаб эгасининг қайси юртга мансуб эканлигини билдиради. Қалмоқшоҳ - қалмоқ юртининг шоҳи.

2. Лақаб олган киши иккинчи бир тарихий шахсга ўхшатилади, қиёсланади: Қайснинг лақаби Мажнун (жунун), Ҳакимбекни эса Алпомиш (Алп эмиш) деб атаймиз.

Бобо Қамбар (али) жиловдор- Бу ном Халифа Алига содиқ қулнинг исми бўлган. У озод қилинган, Қамбарали Алига содиқ киши деб юритилган. Зухро-нур, ёрқин. Зухро Муҳаммад аллайҳи вассалламнинг қизи Фотиманинг сифати (лақаби) бўлган.

3. Лақаблар кишиларнинг касбига нисбатан ҳам берилган: Қўса Синчи (А.167-бет), Миркуллол- "амир" сўзининг қисқарган шакли. Маъноси: раис, бошлиқ, "Мир" сўзи халифа Алининг авлодларидан бўлган саркардаларнинг фахрий унвони бўлган Сўфи Оялоёр-номозга чорловчи; художўй, тақводор..

4. Бевосита Оллоҳнинг номи билан боғлиқ бўлган унинг ер юзидаги элчилари, дўстлари Аллоҳнинг сумбатига мушарраф бўлган деб тасаввур қилувчи кишилар: Расулulloҳ Муҳаммад пайғамбарнинг лақаби (Аллоҳнинг элчиси деган маънони англатади), Башир-хушxabар келтирувчи. Муҳаммад (с.а.в.)нинг сифатларидан бири.

Шери Яздон (ф.т) Яздон-Оллоҳ, тангри.

5. Лақабларнинг баъзиларида кишиларнинг касб ва меҳнати, диний мансабига ишора қилинади, баъзиларида эса ташқи кўринишига ишора қилади.

Шоҳимардон-мардлар, жасурлар шоҳи, сардори. Бу ном халифа Алининг сифати бўлиб, у жасурлиги учун шундай номланган.

Кўса Синчи, Қайқубод кал, Жиловдор (Култойнинг ўғли), Култой (эрка кул), Ойқашқа полвон, Яртибой оқсоқол, Анқа полвон (Анқа- анқо коф тоғида яшайди деб ҳисобланувчи афсонавий куш номи. Нодир, ноёб, топилмас, ўша қадрли полвон.

Баъзи киши номларининг бирдан ортиқ номланишлари ҳам бўлган. Хусусан, Муҳаммад пайғамбарнинг Мустафо ва Расулulloҳ нисбасидан ташқари, Аҳмад (ҳамд айтувчи), Аҳмади (Муҳаммаднинг қисқартирилган шакли), Мурсал, Расули Худо (Худонинг элчиси), Ал-Мохий (куфурни махв қилувчи), хошир (қиёматда биринчи оёққа турувчи), Башир (хушxabар келтирувчи), Оқиб (охирги) сингари кўплаб нисбалари бўлган.

II.1.7. ТОПОНИМЛАР

“Алпомиш” достонида ўрин-жой номлари ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Асардаги воқеалар ривожининг ишонарли ҳаётий чиқиши учун тасвирланаётган ҳудудга оид ўрин-жой номлари аниқ чизилган. Эпосда учрайдиган жой номларининг энг аввало ҳаётийлиги, ёки афсонавий, тўқималиги нуқтаи назардан қуйидагича тасниф қилиш мумкин.

1. Тарихан ҳаётда ростдан мавжуд бўлган жойларни ифода қилувчи топонимлар. Бу номлар манбада анчагина учрайди. Чунки, ҳар бир шоир хоҳ бадиий асар бўлсин, хоҳ илмий асар, албатта воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлиш ўрнини баён қилиши зарур. Шу сабабли ҳам “Алпомиш” достони тили лексикасининг бирини топонимлар ташкил қилади.

Аму (83-6), Ойкўл /Ойнали кўли, Ойна кўл/(150-6), Арпали кўли (132-6), Кўкқамиш кўли (70-6), Бобир кўли (270-6), Олатоғ (269-6), Асқар тоғ (70-6), Шакаман тоғи (173-6), Зил

тоғи (182-6), Боботоғ (166-6), Қоғотон тоғи, Қоғотон ғори (109-6), Тойчихон мамлақати, Тойчихон вилояти, Чилбир чўл (84-6), Туркистон (84-6), Шаҳристон (321-6), Чорси, Регистон (328-6), Астрахон (344-6), Чин-Мочин (335-6), Фазира (321-6), Тошкент (186-6), Макка Муаззам (185-6), Шоҳимардон (68-6), Самарқанд (101-6), Мадина Машриқ (146-6), Бойсун (69-6).

Бу топонимик номлар дostonда зикр этилиши баробарида қадимги номлар сифатида бугунги кишиларга бой тарихий маълумот беради.

2. Афсонавий тўқима номлар. Бу номлар ҳам кам бўлсада дostonда учрайди. Улар баъзи афсонавий, диний воқеаларни баён қилишда ишлатилган. Афсонавий номлар ҳам моддий олам билан боғлиқ равишда ва моддий оламдан ташқаридаги номлар сифатида мавжуд деб қаралувчи атамаларни ўз ичига олади. Жаннат, дўзах, маҳшар номлари фоний оламдан ташқарида деб қаралади.

Тўпланган материаллар асосида, бу атамаларнинг ҳажми жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қилишини кузатамиз. Жой номлари турли хил объектларни ифодалайди. Шу нуқтаи назардан топонимларни улар ифодалаган объектларнинг харақтерига кўра қуйидагича таснифлаш мўмкин.

1. Мамалакатлар номи. “Алпомиш” эпосида учрайдиган мамлакат ва давлатлар номи қуйидагича: Туркистон, Кашал, Чин-Мочин, Машриқ.

2. Вилоят номи. Тошканд, Самарқанд, Қаштархон, Тойчи вилояти (баъзи ўринларда Тойчи вилояти Тойчихон мамлақати деб ҳам аталган).

3. Шаҳар ва бошқа аҳоли яшаш пунктлар номи: Макка, Мадина, Чорси, Регистон, Фазира, Шаҳрисабз, Қўқон, Тўқайистон, Чилбир чўли, Янгибозор.

Булар орасида аҳоли пунктларига нисбатан микротопонимик вазифани бажарувчи равза атамаси бор. Равза терминининг бир неча маъноси бор бўлиб, дostonда Шоҳимардон пир равзаси қабристон, мурдан Шоҳимардон пирнинг равзаси уч кунлик йўл келар экан, ҳар ким бориб тунар экан: давлат талаб давлат тилар экан, фарзанд талаб фарзанд тилар экан, қирқ кун тунаган киши муродига етар экан”.

Дostonда учрайдиган топонимик жой номлари англатган объектнинг хусусиятига кўра хилма-хилдир. Ўрганилаётган топонимлар ўз моҳиятига кўра макро ва микротопонимия сис

⁷ Алпомиш. .-Т.:Фан 1999. 67-бет.

темаси бўлганлиги туфайли бундай турли-туманлик янада яққолроқ намоён бўлади. Шу сабабли тўпланган материални ном қандай объектнинг атамаси эканлигига кўра тасниф этиб ўрганиш маълум қимматга эга. Достонда яна шундай микротопонимлар мавжуд: Муродтепа, Янгибозор, Товкаойим кўрғони, Алломиш зиндони.

4. Тоғларнинг номлари (оронимлар). Достонда учрайдиган тоғ номлари қуйидагилар: Асқар тоғ (70-б), Бобохон тоғи, Зил тоғи, Қоғотон тоғи, Олатоғ, Шакаман тоғи. Асарда учрайдиган тоғлар улар ифодалаган объектнинг ҳаётда мавжудлигига қараб Зил (қизил) тоғ, Боботоғ, Олатоғ, Асқар тоғ, Қоғотон тоғ сингари ва ҳаётда мавжуд бўлмаган тоғ Шакаман деб тахмин қилиш мумкин. Булардан ташқари, Кашал ғори ва тўқсон дарали Қоғотон ғори мавжудлигини кузатиш мумкин.

Асар воқеалари Бойсун тоғлари атрофида юз беради. Бойсун-Сурхон воҳасининг Термиз, Шеробод, Денов ва Жарқўрғон каби энг қадимги, жуда қадим-қадимга бориб тақаладиган кўҳна тарихга эга гўшаларидандир. Қадимшунос олимлар Э.Ритвеладзе, Б.Турғуновларнинг илмий хулосаларига асосан "...Бойсунтоғ, Кўҳитанг тоғлари этақларида жойлашган қадимги Парайтакан вилояти босқинчи жаҳонгир Искандар Макдуний Ранха (Амударё, юнонлар Окс деб атаганлар) соҳилларига илк бор қадам қўйганда барқ урган зироатларни кўриб, кўзи қамашган...".

Таниқли олим Тўра Нафасов талқинича, "Бойсун-улуғ тоғ" демақдир. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси Тоҳир Усмон Тўра Нафасовнинг ушбу фикрига тамоман қарши бориб (зотан, Ўрта Осиёда улуғ ва кўҳна тоғлар оз эмас) Бойсун ўз номи билан "бой тоғ" дея эътироф этади ва Бойсунтоғни қуйидагича талқин қилади: аввало, ҳар бир конкрет жой (худуд) номининг келиб чиқиши, унинг мазмуни чуқур таҳлил қилиниб, моҳиятига диққат қилинса, кўпинча ўша жойнинг табиий хусусиятлари билан бевосита боғлиқ эканига дуч келамиз. Чунончи, Россиянинг Саратов шаҳрида эрталаб тонг отиши билан кўёшнинг илк заррин нурлари унга қарама-қарши турган муаззам тоғни чулғаб олиб, бамисоли сариқ олтин тусига киритади. Шу боис, ўша худудда яшовчи халқ қадимдан уни Сари-тов, Саратов деб номлаган.

Ёки Қашқадарёнинг тоғли Китоб шаҳри икки кичик дарёнинг тутатиши елкасида жойлашганидан Кифти-об,

Кифти+об-Китоб ёхуд Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманига қарашли сари-об (сув боши)-Сайроб қишлоғининг номи ҳам шундан келиб чиққан.

Худди шунингдек, Бой-сен, бай-сен (сифат ва иккинчи шахс бирликдаги олмош сўз туркумларига мансуб сўзларнинг қўшилувидан)-Бойсин атамаси, яъни “у” унлиси талаффузда қисқа “и” унлисига айланиб, ҳудуд номи ҳосил бўлган ва “сен бой”, “бой ўлка” маъносини англатади.² “Бойсун”нинг маъноси “чиroyли тоғ” демақдир. “Бой”-бой, бадавлат, кўркам, “Шун”-ўтир сўзларидан олинган бўлиб, муқим, доимий тоғ ёки “син”-арабча “тоғ”, “син”-хитойча “тоғ” бой тоғ деб изоҳлаш мумкин деган тахминларимиз ҳам бор.

II.II.I. ГИДРОНИМЛАР

Достонда учрайдиган гидронимлар дoston топонимиясининг салмоқли қисмини ташкил этади. Бу атамалар бевосита сув ва сув объектлари билан боғлиқ. Бундай гидронимларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин;

А) дарё номлари.

Б) кўл номлари.

“Ёз бўлса яйлови Аму ёқаси”. Бунда Аму атамаси орқали Амударё назарда тутилмоқда. Асарда учраши мумкин бўлган кўл номлари қуйидагилардир: Бобир кўли, Кўкқамиш кўли, Арпали кўли, Аччиқ кўл, Ойна кўли (Ойкўл). Гидронимлар турлича маъноларни ифодалаб беради. Баъзи гидронимларнинг этимологияси (келиб чиқиши) ҳаммага тушунарли бўлиб, ориқча изоҳни талаб қилмайди. Масалан: Аччиқ кўл гидроними атамаси сувнинг маза-таъмига нисбатан ном олган. Ва бу атама тарихан реал бўлган, ҳозирги кунгача ҳам сақланиб келаётган сув номи ҳисобланади. Кўкқамиш кўли ва Арпали кўли ҳам худди шундай. Кўк+қамиш: кўл атрофларида қамиш ўсган, қамишлар ҳамиша кўм-кўк тусда бўлган. Ёки Арпали кўлини олайлик: маҳаллий аҳоли зироатчилик билан шуғулланиб, кўпроқ арпа эккан деб тахмин қиламиз. Бобокалонларимиз қадим-қадим замонларданоқ зироатчилик билан шуғулланган. Жаҳонгир Искандар Мақдуний Ранха (Амударё ёки Аракс, греклар Окс деб атаган) сохилларида барқ урган зироатларни кўриб кўзи қамашганлиги бежиз бўлмаган, албатта.

Гидронимлар таҳлилида уларнинг қандай сўзлар асосида яратилганлигини аниқлаш ва номлаш қоидаларини белгилаш

муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, гидроним номлан-гунча ҳар хил омиллар сабаб бўлади. Булардан айримлари куйидагилардир:

1. Киши исмлари асосида вужудга келган гидронимлар. Бундай гидронимлар ариқ, канал, кудуқни қазишда бош-қош бўлган, унга раҳбарлик қилган шахсларнинг номлари билан аталади. Аниқроғи ушбу кўринишдаги атамалар ҳам сув объектларининг маълум шахсга мансублигини ифода қилади: Хусусан, дostonдаги Бобир кўли ҳам Бобир исмли шахсга нисбат бериб айтилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

2. Ҷсимлик номлари билан юритилувчи гидронимлар. Бу хил гидронимлар объектдаги ўсимлик дунёсининг характерли томонларини ўзида акс эттиради. Кўккамиш кўли, Арпали кўли.

Дostonда бир неча бор такрор тилга олинган яна бир кўл-Ойнали кўли ёхуд Ойна кўлдир. Унинг этимологияси ҳам ўз номидан англашилиб туради. Бундан минг йиллар аввал, ҳали атроф-муҳитнинг экологик ҳолати у қадар бузилмаган, ўз табиий ҳолати сақланган бир даврда ўзининг гўзал тоғ манзаралари, дара ва жилғаларидан шарқираб оққан оромбахш сувлари, дарёлари, салобат билан қад кўтарган виқорли тоғлари хушбўй арчазор ўрмонлари, ҳар хил ёввойи ҳайвонлари, шифобахш ўсимликлари билан инсон зотининг тириклик, ҳаёт кечириши учун бетакрор имкониятларига бой бўлган ўлка тоғли юрт-Бойсуннинг мусаффо сувларидан бири бўлган, у кўлнинг шаффоф суви қуёшнинг заррин нурлари остида ойнадай ярақлайди. Ёки Бойсунтоғ кўлининг суви шунчалик зилол тиниқки, унга қараган киши худди ойнага боққандек ўз аксини кўради.

Шу сабабдан ҳам ушбу сув ҳавзаси Ойна кўл номини олган дея асослаймиз. Булар ҳам ўз навбатида тарихан реал бўлган ва мавжуд бўлмаган гидронимларга бўлиб ўрганилади.

III. ЭТНОНИМЛАР

“Алпомиш” тилида этнонимлар ҳам анчагина бўлиб, улар дoston яратилган даврда маълум бўлган турли-туман халқлар, миллат ва уруғлар номларини ўзида мужассамлаштиради. Этнонимлар ўз моҳиятига кўра турдош отга яқин туради. Лекин тилшунослиқда, этнонимларни атоқли отлар билан бир қаторда ономастика соҳасида ўрганиш кенг тарқалган. Шунга қарамасдан этнонимларнинг атоқли ёки турдош от эканлигини аниқлаш изчил ҳал этилган эмас. Баъзи тилшунослар этнонимларга

тарихан шаклланган ва маълум этник характеристикасига эга бўлиш билан бирга бошқа этник гуруҳлари ажралиб турадиган одамлар гуруҳини қўшади. Айрим тилшунослар эса кишиларнинг ҳар қандай уюшмасини (сиёсий касб, тураржойга боғлиқ бўлган) туркистонликлар, тошкентликлар сингари сўзларни ҳам этнонимга қўшишни таклиф қилади.

Илмий анъанага кўра этнонимларга одамларнинг алоҳида гуруҳини ифодаловчи халқ, уруғ, элат, миллат номлари кирилади. Дастонда учрайдиган этнонимларни ҳам шу асосда ўрганиб, энг аввало, икки гуруҳга ажратиш мумкин:

а) халқ номлари: ўзбек (ўзбак), қалмоқ, қозоқ, хитойчалар.

б) уруғ ва элат номлари: қўнғирот эли, кашал эли, Бойсун-Қўнғирот элати.

Асарда қўнғирот уруғининг ҳам икки тармоғини учратиш мумкин: “Бектемир тортувли қўнғиротнинг беги эди, Алпомиш қонжигали қўнғиротнинг беги эди” Асарда ўзбек ва қалмоқ этнонимлари энг фаол қўлланувчи этнонимлардан бўлиб, улар эпосда кўп қўлланилганлигини кузатамиз. Бу терминлар ҳатто эвфема сифатида ҳам ишлатилган. Чунончи, қалмоқлар Алпомишни ўзбак, Барчинни ўзбакнинг қизи, Бойсарини ўзбак, унинг билан бирга кўчиб келганларни ўзбаклар деб атаган.

Этнонимларнинг қўлланишидаги характерли хусусиятларидан муҳими унинг ономастиканинг бошқа соҳалари антропонимика ва топонимикага қаттиқ боғланишидир. Этнонимларнинг юзага келишида баъзи уруғ ва қабила бошлиқларининг номи билан аташ ҳоллари учраб туради. Бундай ҳолда (антро-этнонимларнинг) этник ном билан конкрет шахс атамаси бир бўлиб қолади. Бироқ бу сўзлар этнонимик хусусиятини йўқотмайди. Чунки ўша сўз семантик жиҳатдан айрим этник хусусиятларни ўзида мужассамлаштирувчи этник ном сифатида тушунилади: ўзбек, қирғиз, қалмоқ...

Асарда учрайдиган этнонимлар тадқиқотчига тарихий ва этнографик жиҳатдан қимматли материал беради. Ана шундай сўзлардан бири ўзбек этнонимидир. Асарда миллат ва халқ маъноларида келган “ўзбек” сўзи ўзбек халқи ва унинг тарихи ҳақида янги маълумот беради.

Баъзи тадқиқотчилар академик В.Б.Радлов, профессор А.Ю.Якубовский, Е.Д.Поливанов сингари бир қатор олимлар ўзбек сўзининг келиб чиқишини Шайбонийхоннинг XVI асрда Мовароуннаҳрга келиши билан боғлаб кўрсатади. Иккинчи бир

гуруҳ олимлар, чунончи, профессор Худойберди Дониёров ўзбек сўзининг келиб чиқишини жуда қадим замонларга боғлайди. “Ўзбек” сўзи Дашти Қипчоқдагина эмас, Мовароуннаҳрда ва бошқа ажам мамлакатларида Ўзбекхонга ва мамлакати Ўзбекиёга нисбатан анча илгари пайдо бўлганлигини баён этади.

Ўзбек терминининг ишлатилиши ҳам Ўзбекхоннинг Олтин Ўрда ҳукмронлигига (1312-1342) қадар Оқ Ўрда хонлари қўл остида бўлган фуқарога нисбатан ишлатилган. Қачонки, Тўхтамишхон ҳукмронлиги Оқ Ўрдада емирилгач, Олтин Ўрданинг кучайиб бораётган хони Ўзбекхон Оқ Ўрдани қўшиб олади ва шундан бошлаб Ўзбекхон қўл остидаги иккала ўрда фуқароларини “ўзбеклар” номи билан юритиш одат тусига кириб қолди.

Хуллас, ўзбек сўзи жуда қадим даврлардан бошлаб айрим шахсни аташ ва кейинчалик этник гуруҳларни аташ учун ишлатиб келинган. Достонда ўзбек этноними ўзбек тарзида кўп ўринларда қўлланган. “Алпомиш”нинг яратилганини 1000 йиллигини 2000 йил кенг миқёсда нишонлаган эдик, демак, эпос X асрларда яратилган деб келинади. Баъзи олимларнинг фикрича унинг яратилганлигига 1000 йил эмас, балки ундан анча кўпроқ вақт бўлган. Баъзи манбалар IX-X асрларда туркий аҳоли халқ сифатида тўла шаклланганлиги, бу халқ кейинчалик ўзбек номи билан атала бошланганлигини кўрсатади. Навоий замонида турк сўзи билан бирга ўзбек сўзи ҳам параллел ишлатилганлигини кузатиш мумкин. Ўзбек халқи Ўрта Осиёнинг қадимий халқларидан бўлиб, деярли 3000 йиллик тарихга эга... Ўзбекларнинг аجدодлари жуда қадим замонларда ҳам ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида яшаганлар. Ушбу ерларда XVI асрнинг бошларида ўз ҳукмронлигини ўрнатган кўчманчи ўзбеклар бўлса, фақат ўзбек халқининггина эмас, балки қозоқ халқининг ҳам шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлганлар. Аммо улар ўзбек халқининг этник таркибий қисми бўлиб, тез орада Мовароуннаҳрнинг туркий оммаси орасига сингиб кетганлар ва фақат унга ўз номларини берганлар, холос. Шунинг учун айрим олимларнинг ўзбек халқи фақат XV асрдан кейингина маълум, деган даъволари хатодир.

Достонда кўп тилга олинган этнонимлардан яна бири “қалмоқ” атамаси бўлиб, “қалмоқ” сўзи мўғулча “халимаг”-аралаш-қуралаш деган маънони билдиради. “Қозоқ” термини атиги бир марта учрайди: Алпомиш: “қизу жувонларни ҳайдаб ўтарман. Чўри қилиб қозоқларга сотарман”, дейди.

Демак, қозоқлар ўзбек ва қалмоқларга қўшни бўлган. Бу эпос достонининг Ўзбекистонда яратилганлигидан далолатдир.

IV. ТЕОНИМЛАР

Эпос илоҳий китоблар таълимотининг таъсири остида вужудга келганлиги достонда учрайдиган атоқли отлардан ҳам яққол кўриниб турибди. Ўзбек тилшунослигида номларнинг махсус гуруҳи теонимия ҳақида алоҳида ишлар қилингани йўқ. Профессор Э.Бегматов ўзининг “Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари” китобида унинг асосий йўналишлари ҳақида фикр юритган. Биз ана шу қўлланмага таяниб теонимлар ҳақида фикр юритамиз.

“Алпомиш” достонида учрайдиган теонимларни қуйидагича турларга ажратиш мумкин.

1. Оллоҳ номлари.
2. Пайғамбар ва халифалар, саҳобаларнинг номлари.
3. Хаётда бор бўлган реал шахслар билан боғлиқ бўлган номлар.
4. Афсонавий шахс ва мавжудотларнинг номлари.

Диний китобларда Оллоҳнинг бир оти ҳақида фикр юритилади. Достонда Оллоҳ сўзи ўрнида қатор қўшимча номларидан фойдаланган: Оллоҳ, Худо, Худойи, Худодод, Нур, ҳазрати Нур, Яздон.

Аллоҳ, яъни яратувчи теоними ҳақида фикр юритар эканмиз, профессор, Ж.Омонтурдиевнинг илмий қарашларига асосланамиз: “Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исми ва минг бир сифати битта тушунчани, яъни оламлар кашшофини-яратувчисини аташ, унинг моҳиятини англаш, зуҳриётини намоён қилиш учун хизмат қилади. Бироқ мана шу ягона тушунча билан боғлиқ пайдо бўлган юзлаб атамаларнинг сабабиятлари, диний, дунёвий асослари ҳали тадқиқ қилинмаган. “Аллоҳ” атамаси ҳақидаги маълумотни айрим ишлардагина учратамиз, холос. Аҳаджон Ҳасановнинг “Макка ва Мадина тарихи” номли китоби ана шундай қимматли манбадир. Унда муаллиф Аллоҳ сўзи ва тушунчаси арабларда қачон пайдо бўлган деган саволга жавобан; -Аллоҳ сўзи илоҳий куч, бутун мавжудотни яратган Худонинг номи сифатида, шубҳасиз, фақат ислом динида қарор топганлигини, ҳатто, Муҳаммад пайғамбар ўз диний фаолиятининг махфий ҳолда кечган дастлабки 3-4 йилида Аллоҳ сўзи ўрнига Рабб (Парвардигор, эга) сўзини ишлатганлигини кейинроқ бу сўз

Қуръон матнида ўз ифодасини тогганлигини тўғри уқтирган. Чунки илк исломда жоҳилия араблари ёки мушриқитлар Илоҳ, Рабб (айни замонда кўпхудолилик истилоҳлари) сўзларига кўни-киб қолганликларидан, Аллоҳ атамасини бирданига қабул қилолмасдилар. Бунинг устига Қуръоннинг нозил бўлган илк сураларида, кўпроқ Аллоҳнинг Рабб, Илоҳ, Раҳмон каби исм ва сифатлари акс эта бошлаган эди: Бутун мавжудотни яратган Раббингиз номи билан ўқинг! инсонни лаҳта қондан яратган Раббингиз номи билан ўқинг. каламни, хат-саводни яратган, билмаганни билдирадиган Раббингиз номи билан ўқинг! (“Иқро” сураси, 1-2-3-оятлар мазмуни) каби.

Аллоҳ сўзининг бошланғич асоси яҳудча (иврит тили)-Эллоҳдир. Эллоҳ қадимги будпараст яҳудларнинг санами (маъбуди, худоси) номи бўлиб (кўплиги эллоҳим), бу кейинчалик жоҳилия араблари, жумладан, шоирлари тилида Илоҳ; кўплиги Илаҳа бора-бора араб тили қонуниятига кўра “ал” аниқлик артикл (юкламаси) билан шаклланган: Ал-Илаҳ, сўнгра Аллоҳ шакллари оingan.

Англашиладики, ал-илоҳ сўзига қўшилиб, Аллоҳ сўзини шакллантирган; сўнгра Аллоҳ сўзи ўзининг ягона Худо номи, эканлиги тасдиғини Қуръондан олган.

Хуллас, Аллоҳ сўзи муайян эволюцион жараённи кечирган, маъно жиҳатдан Илоҳ сўзи каби кўпхудолик ёки иккихудолик тушунчасини англатмайдиган, ҳатто грамматик жиҳатдан бирлигу ва кўплик кўрсатмайдиган, “Ал+Илаҳ” унсурларидан ҳосил бўлгани сезилмайдиган, исломий, ягона, бир Худолик тушунчасининг атамаси, яъни Исми Олийдир”.

Алпомиш достонининг ононалари орасида Оллоҳ атамасининг турли кўринишларини учратамиз: Худо, Худойи, Худойдод, Яздон, Аллоҳ, Оллоҳ, Олло, Обло, Илло, Нур, ҳазрати Нур, Ўзи, Яратган каби. Яратувчимизнинг юқорида саналган исм ва сифатлари орасидан Олло ёки Обло атамаси достонда энг кўп тилга олинади ва салмоқли ўрин эгаллайди:

“Ҳазон бўлиб боғда гуллар сўлдими, Обло сенинг ақлу-хушинг олдими?”

“Ҳазон бўлиб боғда гуллар сўлибдир, Олло сенинг ақлу-хушинг олибдир”.

Ж. Смонтурдиевнинг таъкидлашларича, “...баъзилар Аллаҳ таъола атамасини Алло толло, Олло-толло, Олло толо, Олло тола, Оллоҳ толо каби қўллаб ҳам гуноҳ, ҳам кулгига сабаб

бўладилар” Достонда Олло-толло, Олло, Обло атамаларининг қулланиши бу ҳодисаларни куйловчи бахшининг билмаслигидан, беҳабарлигидан далолат. Демак, достонларимизнинг раvon ва нуқсонсиз бўлишида уни айтаётган бахшининг ҳам ўрни бекиёсдир.

Пайғамбар ва халифалар, саҳобаларнинг номлари: Расул Муҳаммад, Аҳмад, Муҳаммад Мустафо, Исҳок, ҳазрати Одам, Иброҳим, Исмоил, имоми Аъзам, ҳазрати Нур, ҳазрати Али, Расули Худо, Довуд, Аюб, Шери Яздон-Шоҳимардон, Босир, Расул, Юсуф.

Ҳаётда яшаган ва тарихий шахслар: Хўжаи Аҳрор, Дониёр, Сўфи Оллоёр, Шоҳизинда, Эрдониёр, Ражаб хўжа, Зинда пир, Миркулол, Искандар, Хўжа Юсуф Ҳамадоний.

Афсонавий номлар: Жамшид (афсонавий подшоҳ), Рустам, Хидири Илёс (Хизири Илёс). Достонда учрайдиган теонимик номларга яна Аросат куни (168-6), Маҳшар куни (110-6) сингари саналар номларини, Семурғ (74-6), Хумо (271-6) сингари қуш номларини ҳам келтириш мумкин.

Биз юқорида келтирган номларнинг кўпчилигини антропоним-топоним, зооним, топонимларда ҳам санаб ўтган эдик. Бу номлар ономастиканинг бошқа соҳаларига дахлдор бўлиши билан бирга халқнинг диний қарашларининг ҳам ифодаси ҳисобланади. Теонимик номларни ономастиканинг бошқа соҳаларидан тамоман ажратиб бўлмайди. Улар бир-бирлари билан муштаҳкам алоқададир. Чунки теонимик атамалар келиб чиқишига кўра-антропонимлар, топонимлар, зоонимлар билан узвий боғлиқдир. Номлар халқнинг диний қарашлари билан боғлиқ бўлса, уларни теонимик номларга киритиш мумкин. Уларни ономастиканинг қайси соҳасига боғлиқлигига қараб, қуйидаги терминлар билан аташни олға сураимиз:

1. Антротеонимлар: Исо, Ҳазрати Хизр, Зинда пир, Қобил, Акмал.

2. Топоним-теонимлар: Шоҳи Зинда, Шоҳимардон.

3. Зоотеонимлар: Семурғ, Анқо.

Ўзбек топонимикасида ҳам Ўрта Осиё ҳамда Яқин ва Ўрта-Шарқ араб мамалакатларидаги сингари ҳар бир касбнинг ўз пири, ҳомийси бор деб қаралган. Ҳазрати Довуд-темирчилик ҳомийси, имоми Аъзам эса илм кишиларининг, ҳазрати Жолтонг ўғриларнинг пири ҳисобланган. Достонда ҳам бундай атамаларни кўплаб учратиш мумкин.

“Балога сабр этган ҳазрати Аюб” (186-6), “Иброҳим, Исмоил, Макка Муаззам динларнинг чироғи имоми Аъзам” (185-6), “Садаганг бўлайин, Қавс билан Қиёс, халқнинг хазиначиси Хидири Илёс” (186-6), “Ўғрининг пири ҳазрати Жолтон дегувчи эди” (301-6), “Мадад берса пири Яздон, Йигит пири Шоҳимардон” (324-6).

V. ЗООНИМЛАР

Ўзбек фольклорининг эпик намунасида зоонимлардан ҳам ўринли фойдаланилган. Асарда учрайдиган ҳайвон ва паррандалар номи ўндан зиёд бўлиб, улар қуйидагилар:

1. Бойчибор-Алпомишнинг оти.
2. Тарлонбия-Бойчиборнинг энаси.
3. Кўк дўнан-Кўкалдошнинг оти.
4. Олатой-Қайқубот чўпоннинг оти.
5. Бойқадам.
6. Изиқути- Барчинойнинг итлари.
7. Семурғ.
8. Қийғир .
9. Лочин.
10. Хабарчи ғоз.
11. Қарчиғай.
12. Қарға.

Алпомиш етти йил зиндонда бандиликда ётиб, чоҳдан қутилиб, ёвларни енгиб юртга қайтади. Уни дастлаб Чиборнинг энаси-Тарлонбия қаршилайди:

“Тарлон бия Бойчиборнинг энаси, Чиборнинг довушин тўқайда билди, Банди кетган Чибор эсига келди, ҳайвонзот кишнади, йўлларга кирди”.

Бойқадам, Изиқутилар номи эса дostonда атиги бир марта тилга олинади. Ит азалдан вафодорлик, садоқат тимсоли ҳисобланган. Хавфни олдиндан сезиб, эгасини ҳимоя қилишга ҳаракат қилган. Алпларнинг энаси - шум ниятли Сурхайл Мастон кампир :

“Бойларнинг молин бож қип олайн...”

Бебош бўп кетмасин бойни кўрайин,

Бир озироқ чиқим солиб келайин,

Ёмонини бориб тергаб кўрайин”, деган ниятларда ўзбеклар “мазгили Чилбир”га келади. Кампирни абгор қилиб кўп

кучуклар талади:

“Яқинлади Бойсарининг уйига,
Бораётган шундайин айёр эди,
Бойсарида тўққиз кўппак бор эди,
Кўппаклари бул айёрни кўради,
Чопиб келиб бул ўртага олади.
Хар қайси хар ёқдан тортиб талади,
Айикдай чинқириб кампир кулади,
Бойқадами эмчагидан олади,
Изиққути қувуққа чанг солади,
Айикдай чинқириб кампир кулади
Тўққиз кўппак ўртага оп талади”

“Бир балони бошлаб” келаётган шум ниятли мастон кампирни энг аввало бойнинг итлари пайқайди. Сурхайлнинг Барчинни Қоражонга аташтирмоқчи бўлиб айтган гапларига Бойсарииннг бойбичаси шундай жавоб беради:

Хар ким ўз элида бекми, тўрами,
Қарчиғай қарғага емтик берами,
Қайсар келса, алплар омон қолами?!
Бир кун бу ердан хабар бормайми?
Бўлган гапни қўнғирот элда билмайми?
Олтойчилик йўлдан шунқор келмайми?
Қалмоқни элига қирғин солмайми,
Қурғур кампир, тек ўтирсанг бўлмайми?”

Бойбича бўлажак куёви бойсунлик Алпомишни “Қарчиғай”, “Қайсар”, “Шунқор”, дея таърифлаб, қалмоқларнинг 90 алпини қарғага менгзайди. Баъзи зоонимлар ҳақида турли қарашлар мавжуд: Семурғ, Анқо қушлари афсонавий бўлиб, ҳаётда мавжуд эмас. Семурғ ва Анқо бир қушнинг номи бўлиб, ҳар иккиси параллел равишда ишлатилади. Семурғ номи дostonда афоризм сифатида ҳам ишлатилган:

Давлат қўнса бир чибиннинг бошига, Семурғ қушлар салом берар қошига.

Ушбу рисола “Алпомиш” дostonининг Фозил Йўлдош ўғли айтган варианты, яъни олимлар томонидан энг мукаммал айтилган варианты деб эътироф этилган “Академик” варианты асосида таҳлилга жалб этилиб ёзилган. Ушбу вариант бўйича барча номлар, исмлар, атамалар ҳаққоний ёритилган.

“Алпомиш” дostonининг вариантлари жуда кўп бўлиб, қирққа яқин варианты олимлар томонидан ёзиб олинган. Қўлёзма ҳоли

да турибди. Бундан ташқари, қарақалпоқ, қозоқ ва қирғиз вариантлари ҳам мавжуд. Уларда номлар, исмлар, атамалар бошқачароқ – ўзгарган шаклда учраши ҳам кузатилади. Айрим вариантларда ўзбек этноними мутлақо учрамайди, уруғ номи фақат кўнғиротлар деб айтилади. Достоннинг ҳар жойнинг ўз бахшилари ўз жойига ва уруғига қараб ўзгартириб айтган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ воқеалар ривожини ҳам бошқачароқ, лекин шунга қарамай, умумий сюжети бир хил.

Сурхондарёлик бахшилар Чорша бахши ва Хўшбоқ (Мардонакул) бахши айтган вариантларда ҳам тафовутли жиҳатлар учрайди. Гарчи Фозил Йўлдош бахши асли самарқандлик бўлса ҳам, достоннинг у айтган вариантыда келтирилган жой номлари айнан Сурхондарёда мавжудлиги тарихий ҳақиқат. Мазкур топонимлар бошқа вилоятларда йўқ, шунинг учун ҳам “Алпомиш” достони Сурхондарёда биринчи вужудга келиб шаклланган дейишимизга асос бор.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Достонлар гултожи, ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси-“Алпомиш”нинг кўплаб вариантлари мавжуд. Энг муҳими, Сурхондарёдаги жой номлари достоннинг яратилишида асос бўлган деб айтиш мумкин.

2. Ўзбек тилшунослигида ономасиология 50-60 йиллардан бошлаб ўрганила бошланди. Унинг антропонимика, топонимика соҳалари юзасидан бир қатор тадқиқот ишлари юзага келди. Ўзбек тили ономасиологиясининг тараққиётига чет эл, рус ва қардош халқлар тилшунослиги баракали таъсир этди. Ҳозирги кунда жаҳон ва қардош халқлари тилшунослиги билан тараққий этмоқда.

3. Асар тили, хусусан, ономастик атамалар ўша давр ўзбек тили лексикасининг асосий қисмини ташкил этади. Текширишлар шунини кўрсатадики, ҳар бир даврда яшаган шоир ижоди ўз замони адабий тилининг барча лексикаси ва атамаларини қамраб олмайди. Ўз навбатида, бирор асарда ишлатилган барча сўзлар ва атамаларни адабий тилга тўла ўзлашган деб ҳукм чиқариш ҳам Х аср ономастик номларининг барчасини қамраб олмаган.

4. Достонда ўз даврида кенг истеъмолда бўлган ономастик номларнинг аксарият қисми қўлланилган. Ономастиканинг кўпгина соҳаларига оид (антропоним, топоним, тероним,

ним, зооним) атамалар унда учрайди.

5. Достонда қўлланган антропонимлар кишиларнинг исмлари, лақаблари, тахаллуслари сингари турларга дахлдор бўлиб, шахсни аташнинг ўша давр учун аъна бўлган барча турларидан фойдаланилган.

6. “Алпомиш” достони орқали қалмоқча номлар кириб келган. Антропонимлар миллий колоритни таъминлаган.

7. Ер номлари ҳам кенг маънода образ. Образлар, яъни антропонимлар маконда-топонимларда ҳаракат қилади. Достон объектининг номлари (жой номлари) ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Бадиий адабиётда тўқима асосий ўринда турса ҳам, ҳар бир деталь ҳаётдаги бирор воқеа ва ўрин-жой билан маълум даражада боғланган бўлади. “Алпомиш” достонини кузатар эканмиз, аксарият ўрин-жой номларининг воҳамиз тупроғи билан боғлиқлигини кўрамиз. Достондаги кўплаб жойларнинг ўрни аниқ бўлса-да, айрим жой номлари ва ашёларнинг мазмуни қаерданлиги номаълумлигича сақланиб келиниши уларнинг афсонавий номлар сифатида тасаввур қилинишига сабаб бўлган.

Достондаги Сурхайл кампирнинг Қалмоқшоҳга қарата: “Сен подшосан, нима қиламан десанг, ҳукминг етади, беш юз арава кўшсанг, Зил тоғига буюрсанг, тош юклаб кўмса, устидан тош босар, ҳар ёғидан ер қисар...Шундай бўп бу ўлмаса ўлмайди экан” дейди. Бу Қалмоқшоҳга маъқул бўлиб, 500 аравани тошга жўнатди. Ушбу атама, бир қараганда, афсонавий ном сифатида тасаввур қилинади. “Зил” сўзининг таркибидан англашиладиган маънога қиёс бериб, “жуда оғир, улкан тоғ” маъноларида тушунилади ва унинг афсонавийлиги янада ортади. Бироқ у афсонавий ном эмас. Ш. Ёқубов илмий изланишларига кўра Оқтошғуржак тизма тоғларининг Оқтошдан Лойликқача бўлган қисмида қизил рангли тоғлар бор. Унинг усти қизил тупроқли бўлган ҳолда, тоғнинг қаъри мунг тошлардан ташкил топган. Достондаги Зил тоғи ана шу қизил тоғнинг ўзгинасидир. Алпомишнинг зиндони ушбу тоғнинг жанубий қисмида зоҳир бўлиб турибди. (Қизил тоғ-Зил тоғ) Зил тоғи, арава йўли ва уюмлари “Алпомиш” достони марказий воқеаларининг яратилишига асос бўлган дастлабки ёдгорликлар ҳисобланувчи энг ёрқин манбаларидир. Ҳозирги кунда ҳам ўзини кўз-кўз қилиб турган қадимги арава йўли, ўн тўрт тош уюми ва Зил тоғи “Алпомиш” достонининг ўзга элларда ижод қилиниб, кейинчалик бизнинг юртимизга

келиб қолмаганлигини, унинг асл Ватани қадимий ва ҳамisha навқирон Сурхондарё эканлигини рад этиб бўлмас даражада исбот этувчи қимматли манбалардир.

Достонда айтилганидек, кўнғирот қабиласи Амударё ёқаси ва Бойсун кўли атрофида кўчманчилик билан ҳаёт кечирганлар. Асарда тасвирланган пойга ўтказилган Бобохон тоғи Термизнинг шимолидадир (ҳозирги номи Боботоғ бўлиб, унинг бағрида, бепоён “кўнғирот дала”си мавжуд- Т.Усмон). “Алпомиш” достонининг қозоқ ва қарақалпоқ вариантларида ҳам Алпомиш қабиласи яшаган ҳудуд Амударё ёқаси, Бойсун деб кўрсатилади. Буларнинг барчаси “Алпомиш” достони Сурхондарё ҳудудида яратилганлиги ва бошқа жойларга ҳам тарқалиб, шуҳрат қозонганини кўрсатади.

Алпомишнинг ватани эса Бойсун эканлиги достонда такрор-такрор тилга олинади. 14 жилддан иборат “Ўзбек Совет энциклопедияси”да (2-жилд, 315-бет). “Бойсун- “Алпомиш” достонидаги эпик юрт, кўнғирот уруғининг ватани”, деб айнан тўғри таъриф берилади.

“Ҳозирги Хоразм вилояти, Қарақалпоғистон мухтор жумҳурияти ҳудудида, Орол денгизи атрофида тоғлар, дарёлар, салобатли чўққилар, даралар, қирлар, тепаликлар йўқ. “Алпомиш” достонида тасвирланган айрим жойлар номи Бойсун, Шеробод, Боботоғ районлари ҳудудларида ҳозир ҳам айнан ўша ном билан юритилади. Чунончи, Ойнакўл, Кўкқамиш-бу Кофурун билан Бандихон ўртасидаги дарада бўлса, Қулбобо эса Ёмчи-Работнинг этагидаги Питов кишлоғининг ғарбий-шимолидадир. Ойдин-Ойна кўли эса Катманчопти тоғининг шарқий шимолидаги Санжар тоғи устида ҳозир ҳам бор.

Алпомиш ташланган зиндон ривоятларга асосан Шерободнинг ғарбидаги Музработга яқин жойда ва ҳазрати Вахшивордадир. Достонда тасвирланган бошқа айрим жойлар ҳам Бойсун, Шеробод-Боботоғ ва ҳазрати Вахшивор ҳудудлари билан боғлиқ. Энди жой номларининг кўчиб юришига келганда, шу нарсани айтмоқ ўринлики, йирик чорвадор, феодал бой Бойсарининг аразлаб, “Ўз акамга закот тўлагандан, ўзга юртга жузья берганим яхшироқ” деб тоғли Бойсундаги Амударё бўйлари ёқалаб Орол соҳилларига бориб қолгани ва қалмоқлар хони Тойчихонга фуқаро бўлганига келганда шу нарсани айтмоқ ўринлики, Бойсари ва унинг уруғ-аймоқлари Бойсундан Орол соҳилларига бориб, ўзларининг бобокалонлари Юрти бўлмиш

Бойсун номини яшаб қолган жойларини, яъни орол бўйидаги Бойсунни шу исм билан, яъни “Бойсун” деб атаганлар. Ҳозирги Қорақалпоқ Республикасидаги кўнғирот ва унинг бошқа районларида яшаётган ва маҳаллийлашиб кетган қадимги Бойсун-кўнғиротларидан бўлган уруғ-аймоқлари ҳозир ҳам ўзларини: “Биз Жийдали-Бойсундан бўламиз, кўнғиротмиз”, -деб ифтихор билан эслайдилар.

Ахир, Қашқадарё, Сурхондарё, Нурота, Булунғур ва бошқа ҳудудларда қадимдан то ҳозиргача давом этиб келаётган бахшилар мактаби репертуарларидан кенг ўрин олган “Алпомиш” достони вариантларида ҳам Сурхон воҳаси Жийдали Бойсун Алпомиш ва Кўнғирот юрти эканлиги таъкидланиб исботланиши рад қилиб бўлмайдиган исбот эмасми? Қоражонга қараб Барчиннинг айтган сўзларини эслайлик:

Отам кетган Бойсун-Кўнғирот элига, қайтган бўлса, уч ойлик йўлига, мусофирмиз бизлар қалмоқ қўлига.

Агар “Ўзбек Совет энциклопедияси”да ёзилганидек; “Бойсун аслида Орол денгизининг шимолий томонидаги серяйлов жой бўлса эди, Барчин “Мусофирмиз бизлар қалмоқ қўлига”, деб Қоражонга зорланмаган бўлар эди. Бас, Бойсарибой бошлиқ ўн минг уйли кўнғирот эли Орол бўйидаги серяйлов жойга кўчиб бориб “мусофир”ликда яшаган ва бу фикр дostonда бот-бот такрорланган экан, уларнинг ўз она юрти - Бойсун - кўнғирот ватанидан кўчиб борганлигини исботлашга ўрин қолмайди”.

Дostonдаги энг муҳим яна бир топоним бу Шоҳимардон пир равзасидир. Мазкур жой номи илоҳийлаштирилган “Муродхона”дир, ундан фарзанд талаб фарзанд сўрайди, мансаб талаб мансаб сўрайди. Тилаган муродига етайкан. Асар қаҳрамонининг туғилиши ҳам, тақдири ҳам бевосита Шоҳимардон пир номи билан боғлиқ. Ҳақимбек алплар билан курашишда ҳам, зиндонда ётганда ҳам Шоҳимардон пир унга руҳий мадад беради. Бу ҳол дostonда бот-бот такрорланади ва асарнинг охиригача давом этади. Мазкур жой номи бугунги кунгача сақланиб қолган. Фарғона водийсининг Қирғизистон билан чегараси туташган жойда бир сўлим гўша мавжуд бўлиб, у Шоҳимардон деб аталади. Жой номларининг кўчиб юриши ҳақидаги тахмин ва хулосаларимизни юқорида айтган эдик.

Дostonдаги йирик образлардан бири, Қалмоқшоҳ Тойчихоннинг кизи, Алпомишнинг ғойибона хуштори-Товқаойим бўлиб, Алпомиш юрти Сурхон воҳасида нафақат дoston вариантларида,

балки кўплаб ёдгорликларда ҳам у билан боғлиқ жойлар учрайди. Шундай ёдгорликлардан бири Шеробод даҳнасида, Шеробод беклик қўрғонидан роса 4 км шимолда, ҳозирги Шеробод дарёсидаги сув айирғич яқинида, дарёнинг чап қирғоғида, тоғ қояси устида жойлашган. “Алпомиш” достони маҳаллий вариантларининг бирида айтилишича, “Товкаойим қўрғонида гўзал қизлар суратлари бор” деган жумла келтирилади.

Бу суратлар очик турган вақтларда достон мазмуни билан таниш кишилар мазкур қўрғонни Товкаойим номи билан атаганлар. Қўрғондаги икки ертўла хона ҳам достонда куйланган Товкаойим қўрғонининг Алпомиш ётган зиндон билан лаҳм орқали боғланганлигига ишора бўла олади. Изланишлар натижалари қўрғонда X-XI асрларда йирик тадқиқот ишлари олиб борилганлигини кўрсатади. Айнан шу вақтларда суратлар очик қолган бўлишлари мумкин. Бу достоннинг яратилиш санасини яна ҳам тасдиқлаб турибди.

“АЛПОМИШ”
ДОСТОНИ ОНОМАЛАРИНИНГ РЎЙХАТИ
АНТРОПОНИМЛАР

1. Алпинбий (67-б)
2. Алпомиш (70-б)
3. Анқа полвон (330-б)
4. Бодом бикач (269-б)
5. Барчиной (70-б)
6. Бойбўри(67-б)
7. Бойсар(67-б)
8. Бектемир (250-б)
9. Бойқашқа (90-б)
10. Добонбий (67-б)
11. Ёдгор (270-б)
12. Жилвдор (354-б)
13. Зухра (146-б)
14. Искандар (145-б)
15. Кўса синчи (167-б)
16. Кўкалдош (90-б)
17. Кўкаман (90-б)
18. Кўкқашқа (90-б)
19. Лайли (245-б)
20. Мажнун (245-б)
21. Миркулол (321-б)
22. Моларой (367-б)
23. Ойқашқа полвон (223-б)
24. Омон чўпон (388-б)
25. Ражабхўжа (186-ббб)
26. Суқсурой каниз (99-б)
27. Сурхайил (90-б)
28. Товка (107-б)
28. Тойчихон (84-б)
29. Тойқашқа (90-б)
30. Ултонтоз (269-б)
31. Фармонкул (385-б)
32. Фозил шоир Йўлдош ўгли (81-б)
33. Фотма (146-б)
34. Яртибой оқсоқол (73-б)

35. Қайкубот кал (142-б)
36. Қалдирғочойим (70-б)
37. Қалмоқшоҳ (84-б)
38. Қоражон (90-б)
39. Култой (121-б)
40. Курикулоқ (90-б)
41. Ҳакимбек (70-б)
42. Ҳофиз Шерози (186-б)

ТЕОНИМЛАР

1. Аюб (186-б)
2. Али (186-б)
3. Аҳмад (321-б)
4. Башир (321-б)
5. Бахшойиш (321-б)
6. Боғиозор (321-б)
7. Бобо Қамбар (145-б)
8. Довуд (259-б)
9. Дониёр пайғамбар (321-б)
10. Жамшид (321-б)
11. Жолтонг пир (301-б)
12. Зинда пир (185-б)
13. Занги бобо (186-б)
14. Иброҳим (185-б)
15. Исмоил (185-б)
16. Имоми Аъзам (185-б)
17. Имом Шафе (185-б)
18. Илёс (186-б)
19. Миркулол (321-б)
20. Мустафо (321-б)
21. Муҳаммад (321-б)
22. Ҳазрати Нур (186-б)
23. Новқа (321-б)
24. Парпи ота (321-б)
25. Раҳмон (186-б)
26. Расул Муҳаммад (321-б)
27. Расули Худо (145-б)
28. Рустам (70-б)
29. Саид Ваққос (186-б)

30. Сўфи Оллоёр (321-б)
31. Эрдониёр (186-б)
32. Эрхўжа мазор (186-б)
33. Шоҳимардон(68-б)
34. Шоҳизинда (186-б)
35. Яздон (Шери Яздон) (324-б)
36. Юсуф (271-б)
37. Хидири Илёс(186-б)
38. Ҳофиз Шерози (186-б)
39. Хўжай Аҳрор(186-б)
40. Хўжа Мозор (321-б)
41. Хўжам Зумрати (186-б)
42. Худойдод (321-б)
43. Хўжам Зумрати (186-б)
44. Хўжа Исҳоқ (321-б)
45. Хўжа Юсуф Ҳамадоний(321-б)
46. Хўжаи Чорчинор (321-б)
47. Кўчқор (321-б)
48. Қавс (186-б)
49. Гиёс (186-б)
50. Ҳазрати Одам (185-б)
51. Ҳазрати Лангар (321-б)

ТОПОНИМЛАР

1. Астрахан (344-б)
2. Алпомиш зиндони (315-б)
3. Бойсин (68-б)
4. Кашал (75-б)
5. Макка (146-б)
6. Мадина (146-б)
7. Машрик (146-б)
8. Муродтепа (147-б)
9. Регистон (328-б)
10. Самарқанд (101-б)
11. Тошкант (186-б)
12. Товка боғи (303-б)
13. Тойчихон мамлақати (84-б)
14. Тойчи вилояти (84-б)
15. Туркистон (84-б)

16. Тўқайистон (109-б)
17. Чин-Мочин (335-б)
18. Чилбир чўли (83-б)
19. Шаҳрисабз (321-б)
20. Шохимардон пир равзаси (68-б)
21. Эран (146-б)
22. Янгибозор (291-б)
23. Қалмоқ Музофоти (147-б)
24. Қўқон (185-б)
25. Фазира (321-б)
26. Ҳаштархон (344-б)

ИЛОҲИЙ КУН НОМЛАРИ

1. Аросат куни (168-б)
2. Маҳшар куни (110-б)

ОРОНИМЛАР

1. Асқар тоғи (70-б)
2. Бобохон тоғи (166-б)
3. Зил тоғи (182-б)
4. Кашал ғори (90-б)
5. Олатоғ (269-б)
5. Шакаман тоғи (273-б)
6. Қоғотон тоғи (109-б)
7. Қатоғон ғори (109-б) 190 дарали

ГИДРОНИМЛАР

1. Арпали кўли (132-б)
2. Аччикўл (225-б)
3. Бобир кўли (270-б)
4. Кўкқамиш кўли (70-б)
5. Ойна кўли (84-б)
6. Ойкўл (150-б)
7. Бойсун кўли (150-б)

ЭТНОНИМЛАР

1. Бойсин-кўнғирот элати (68-б)
2. Кашал эли (74-б)
3. Тортувли кўнғирот (250-б)
4. Ўзбак (87-б)
5. Хитойчалар (324-б)
6. Қалмоқ (72-б)
7. Хонжиғали (Қанжиғали) кўнғирот (250-б)
8. Қозоқ (285-б)
9. Кўнғирот (67-б)

ЗООНИМЛАР

1. Бойчибор (130-б)
2. Бойқадам (94-б)
3. Изикути (94-б)
4. Кўкдўнан (102-б)
5. Олатой (298-б)
6. Семурғ (74-б)
7. Тарлон бия (350-б)
8. Қийғир (148-б)
9. Хумоюн (271-б)
10. Анқо (74-б)
11. Қарчиғай (97-б)
12. Қарға (97-б)
13. Лочин (186-б)

АЙРИМ СЎЗЛАР ИЗОҲИ

- Сорилмасин - сарғаймасин
Сап бўлиб - қаторлашиб
Чақа - чақалоқ
Чупорон - суннат тўй
Шойдам - илдам
Эмин-ғамин - эмин-эркин
Хунопча - а) пишмаган қовун, б) шўр, в) барги
Халтиндан - ҳозирдан
Душ бўлди - дуч бўлди
Мегажин - чўққанинг урғочиси
Дигар - бегона
Качфаҳмлик - калтафаҳмлик, ўйловсизлик
Хит билибди - оғир олибди
Лодон - нодон
Кўшок - кўзи-улоқларни қаторлаштириб боғлайдиган халқали арқон
Мамиз - рағбат
Тоналар - таналар, сигирнинг боласи
Сайир - сигир
Жутамасам - емасам маъносида
Ошув - тепалик
Шанпати - кўринарли жой
Ийамталаш - уддалаш
Ҳиласлапа берди - кўрина берди
Энги - чўпон ҳақи
Кайвони бўл - эга бўл маъносида
Морқа - а) эрка, б) семиз
Тобағи - таънаси, маломати
Собаси - овози
Габаси - боласи
Қалбини жавла - қалбига йўл топ
Иркилганда - тенг олганда
Хилим - қариндошим
Абжил - эпчил
Абжуш - бронза ва миснинг аралашмасидан ҳосил бўлган қаттиқ жисм
Банот - бахмал, духоба

Бақан солмоқ - куёвнигига узатиб борилаётган келиннинг
йўлини арқон билан тўсмоқ
Бирич - бронза
Гачча - тил билмас
Даҳмарда - чорвадор, мол боқувчи
Дубулға - металл қалпоқ, шлём
Зинқийиб - қаққайиб, қўққайиб
Кашал - ўзга юрт, узоқ ўлка
Кировка - жангда совут остидан кийиладиган металлдан
ишланган нимча, ҳимоя кийими
Кўнак - қимиз солиш учун теридан ишланган идиш
Кўтоҳлик - айбли иш, гуноҳ иш, калтабинлик
Лот - ўч, қасос
Машат ўсма - ўсма тури. Машиота - косметик буюмлар
Миён хатанамой - кўзингиз ўтмас бўлиб қолибди маъносида
Музтар бўлмоқ - ночор бўлмоқ
Муғум - кучли, миқтидан келган, муқим
Овсар - хотин-қизларнинг зийнатли бош кийими
Понза рўмол - нозик гуллар солинган ипак рўмол
Сава - қимиз солинадиган кичик меш, саноч, теридан қилин-
ган идиш
Собилмас - чарчамас
Сурсат - тўлов. солиқ тури, ўлпон
Таадди - зулм, жабр, дўқ, дағдаға
Табла - отхона
Танқа ташламоқ - якка ўзи бир яйловни эгалламоқ
Хатап - туя эгарининг бош қисми
Чанғароқ - ўтов ва қора уйнинг тепасидаги гардиш
Чер - ғам, дард, алам
Чийир - из
Шобир - дўпир, шарпа
Шовшатмоқ - қақшатмоқ
Ўр ўжар - чуқурлик, жарлик
Қалами - қўлда тўқилган йўл-йўлли бўзсимон мато
Қўриқ - йилқи ушлайдиган камон
Қўтос - от бўйнига осиладиган безакли буюм
Қўрқиб-бурқиб - чангиб-тўзиб
Ҳарба - ҳужум, ҳамла
Ҳишшай - ёмғирли, намли

АЛПОМИШНИНГ ШАЖАРАСИ

ДОБОНБИЙ

АЛПИНБИЙ

БОЙБЎРИ

БОЙСАРИ

КАЛДИРҒОЧ ҲАКИМБЕК ОЙБАРЧИН

(АЛПОМИШ)

ЁДГОР

“АЛПОМИШ” ДАГИ ҚЎНФИРОТ УРУФИ ЭТНОНИМЛАРИ

**ҚЎНФИРОТ УРУФИ 5ТА КАТТА
БЎЛИМГА БЎЛИНИБ, У ҚЎНФИРОТ
ОТАНИНГ 5 ЎҒЛИ БИЛАН АТАЛАДИ**

1	ВАХТАМФАЛИ	18 УРУФ (ОТА)	
2	ҚЎШТАМФАЛИ	16 УРУФ (ОТА)	АЛПОМИШ
3	КОНЖИФАЛИ	14 УРУФ (ОТА)	АЛПОМИШ
4	АЙНЛИ	12 УРУФ (ОТА)	
5	ТОРТУВЛИ	6 УРУФ (ОТА)	БЕКТЕМИР

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИ

АЛПОМИШ

АЛПОМИШ ВА БАРЧИНОЙДАН

БАРЧИНОЙ
ёхуд
Бева Барчин-
Бека Барчин

ОЙТОВКА
(Оловка)

ЁДГОР
(Ёдгор
достони)

ХУДОЁР
ёхуд
ЙУЛЧИ

ШОМУРОД
(Ёдгорнинг
қайнотаси)

АЛПОМИШ ВА ОЙТОВКА
(Оловка)дан

ТУРКУМ ШАЖАРАСИ

АЛПОМИШ

Алпомиш-
Ҳакимбек
ҳақидаги
достонлар
туркуми

Алпомиш ва
бошқа достон
қаҳраманларига
оид
афсона, нақл,
ривоятлар

Алпомиш-
достони
билан боғлиқ
жугрофий
атамалар, ер
номи

АЛПОМИШ АВЛОДЛАРИ ҲАҚИДАГИ
МАЪЛУМОТЛАР, КАТТА-КИЧИК
АСАРЛАР

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов Ислом. “Алпомиш” дostonининг 1000 йиллиги-га бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи//Ўзбек тили ва адабиёти. – 1999. – № 6. –Б. 3-5.
2. Каримов Ислом Абдуғаниевич. Юксак маънавият – енгилмас куч. Иккинчи нашри. –Тошкент: “Маънавият”, 2010. –176 б.
3. Каримов Ислом. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
4. Абдурахмонов Д., Бектемиров Х. Ўзбек халқ дostonлари ономастикаси // Ўзбек халқ ижоди. –Тошкент. “Фан”, 1967, –Б.177-197.
5. “Алпомиш” дostonи ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти мавзуидаги Халқаро конференция материаллари. Термиз, 1999 йил, 23 октябрь. –Тошкент: “Фан”, 1999. –164 б.
6. Алпомиш.Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи М.Зарифов. Қискартириб нашрга тайёрловчи Т.Мирзаев. –Тошкент, 1987. –336 б.
7. Алпомиш, Рустамхон (сўз боши муаллифи М.Муродов). –Тошкент: “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1985, –448 б.
8. Алпомиш: Дoston Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. –Тошкент Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –400 б.
9. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. –Тошкент: Қомуслар Бош тахририяти, 1991. – 208 б.
10. Бойсун баёзи: (Тўплам). –Тошкент: Чўлпон, 1996. –184 б.
11. Ёрматов И. “Алпомиш” дostonида сўз такрори шакллари-нинг қўлланиши//Ўзбек тили ва адабиёти. –1989. –№:5. –Б.53-58.
12. Ёрматов И. “Алпомиш” дostonи поэтикасининг баъзи масалалари//“Ўзбек тили ва адабиёти”. –1990. –№:5. –Б.33-38.
13. Жабборов Исо. Ўзбек халқи этнографияси, –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1994. –320 б.
14. Жўраев М. “Алпомиш” дostonининг Сурхондарё талқинлари//Moziydan sado. –2013, –№ 3. 59. –Б. 14-18.
15. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1990. –304б.
16. Йўлдошев Қозоқбой. “Алпомиш” талқинлари. –Тошкент: “Маънавият” 2002. –168 б.
17. Каримов К. “Кутадғу билиг” асарида учрайдиган шахс номлари// “Ўзбек тили ва адабиёти”. – 1967. –№ 2 –Б. 42-47.
18. Мирзаев И. Бадий таржимада киши исмлари ва географик номларининг берилиши//“ Ўзбек тили ва адабиёти” –1973 № 5.

–Б. 70-73.

19. Мирзаев Т. “Алпомиш” достонининг жаҳон халқлари эпик ижодиётида тутган ўрни//“Ўзбек тили ва адабиёти”.–1999.–№6.–Б.34-37

20. Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. 1-2 китоблар.–Тошкент: Меҳнат, 1999. – 485 б.

21. Норалиев Ж. Алпомиш юртга қайтди.–Тошкент: “Ёзувчи”, 1998, –96 б.

22. Омонтурдиев А.Ж. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари.–Тошкент:- “Фан”, 2001.

23. Омонтурдиев Ж. Моҳир атамашунос Сурхон тонги, 1991, 12 апрел.

24. Омонтурдиев Ж. Номлар тилсимоти Термиз университети, 2005.9-феврал.

25. Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Иккинчи қисм. –Тошкент, “Университет”, 1998. –108 б.

26. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати–Тошкент: “Университет”, 2003-162 б.

27. Салимжонов Е., Мўминов С. Бадиий асар қаҳрамонларининг муҳим вазифалари // “Ўзбек тили ва адабиёти”, –1984. – № 2. –Б-44-49.

28. Тоҳир Усмон. Бойсун тарихига бир назар // Бойсун баёзи. –Тошкент: “Чўлпон”, 1996.–Б. 114-134.

29. Турдиев Т. Шажара. - Тошкент: “Нур”, 1991. йил - 64 б.

30. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун.–Тошкент: “Akademnashr”, 2011.–560 б.

31. Турсунов С., Пардаев Т., Турсунова Н., Муртазоев Б., Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. - Тошкент: “Тафаккур”, 2015. - 304 б.

32. Ўзбек шеърояти антологияси. Беш томлик. 1-том.–Тошкент: “Ўздавнашр”, 1961.–312 б.

33. Қораев Б. Тахаллуслар// “Фан ва турмуш”.–1966. –№ 7.–Б 20-22.

34. Қораев Б. Адабий тахаллуслар ҳақида// “Ўзбек тили ва адабиёти”.–1967. –№ 1. –Б. 53-53.

35. Қораев С. Навоий ва топонимика//“Ўзбек тили ва адабиёти”,–1986. –№ 3. –Б. 85-86.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА.....	5
I БОБ. “Алпомиш” достони қурилишида ономастик номлар роли.....	7
II БОБ. “Алпомиш” достонидаги ономастик воситалари.....	18
II.1. Антропонимлар.....	22
II.1.1. Исмлар.....	23
II.1.2. Тарихий шахслар номи.....	23
II.1.3. Афсонавий номлар.....	26
II.1.4. Тўқима номлар.....	26
II.1.5. Тахаллуслар.....	28
II.1.6. Лақаблар.....	29
II.1.7. Топонимлар.....	30
II.2.1. Гидронимлар.....	33
III. Этнонимлар.....	34
IV. Тионимлар.....	37
V. Зоонимлар.....	40
ХУЛОСА.....	42
ИЛОВАЛАР.....	47

НОРҚУЛОВА ШАҲНОЗА ТЎЛҚИНОВНА

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИНИНГ ОНОМАСИОЛОГИК АСОСЛАРИ

Мухаррир:	Менгнор ОЛЛОМУРОД
Масъул муҳаррир:	Болта ЁРИЕВ
Техник муҳаррир:	Жума ШАЙМАТОВ
Мусахҳих:	Гулчеҳра РАҲМАТОВА
Саҳифаловчи:	Шаҳноза МАМАТКАРИМОВА
Дизайнер:	Исломбек ЧОРИЕВ

Нашриёт лицензияси АИ № 257, 31 декабрь 2014 йил.
Теришга 27.10.2016 йилда берилди. Босишга 25.11.2016 йилда
рухсат этилди. Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет қоғози. Pragmatik
TAD гарнитураси. Шартли босма табоғи 3,72. Нашр босма
табоғи 2,9. 327-сонли шартнома. 2409-сонли буюртма. Адади
2000 нусхада. Эркин нарҳда.

НАШРИЁТ МАНЗИЛИ:

«Сурхон-Нашр» нашриёти Термиз шаҳри,
Ф.Хўжаев кўчаси, 30-уй.
Тел: (+99876)223-24-74.

БОСМАХОНА МАНЗИЛИ:

«Сурхон-Нашр» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Термиз шаҳри, Ф.Хўжаев кўчаси, 30-уй.

Норкулова Шахноза Тўлкиновна 1984 йил Қизирик туманида туғилган. 2001-йил “Сирдош юлдузлар” номли илк шеърий тўплами нашр этилган. Шу йили ТерДУ филология факултетига грант асосида ўқишга кириб, 2003-йил НАВОИЙ номли Давлат степендияси совриндори бўлган.

2004-йилда “Сурхондан эсар сабо” номли шеърий тўплами эълон қилинган. 2005-йилда Университетни имтиёзли диплом билан тамомлаб, Магистратура босқичига имтиёз билан давлат гранти асосида ўқишга кирган. 2007-йилда Магистрлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилган.

2011-йилда “Гуллар мунозараси”, 2012-йилда Р. Эшмуродов билан ҳаммуаллифликда “Яхшилар ёди” номли китоблари эълон қилинган. 2011-йилдан буён Термиз давлат университети Ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида фаолият кўрсатмоқда. Педагоглик фаолияти давомида илмий изланишларини давом эттирмоқда.

**E-mail: Surxon_nashr@mail.uz
tel: 223 24 74**

ISBN: 978-9943-4733-9-3

9 789943 473393